

Konrad Bączek

WIEJSKI KRAJOBRAZ KULTUROWY POWIATU NOWE MIASTO LUBAWSKIE

Słowa kluczowe: wiejski krajobraz kulturowy, wiek XIX i XX, ziemia lubawska
Schlüsselwörter: ländliche Kulturlandschaft, 19 und 20 Jahrhundert, Löbauland
Keywords: rural and cultural landscape, 19th and 20th centuries, Lubawa County

Wprowadzenie

Najstarszą publikację opisującą w sposób syntetyczny część terenów dzisiejszego powiatu nowomiejskiego stanowi książka Gustava Lieka *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau* wydana w 1892 roku¹. Jej oficjalny przekład na język polski ukazał się dopiero w roku 2016². Gustav Liek, lubawski nauczyciel oraz pasjonat lokalnej historii, nie ograniczył się do przedstawienia dziejów politycznych. Wiele uwagi poświęcił kwestiom religijnym, kulturowym i gospodarczym na ziemi lubawskiej zarówno w przeszłości jak i czasach mu współczesnych (II połowa XIX w.). Z punktu widzenia badań nad krajobrazem kulturowym szczególną wartość mają opisy obiektów, które nie przetrwały do dnia dzisiejszego lub zachowały się fragmentarycznie. Należy w tym miejscu podkreślić, że Liek pisał z perspektywy pruskiego patrioty, traktującego ziemię lubawską jako część państwa niemieckiego. Kolejną pracą dotyczącą terenów powiatu jest wydana w 1893 roku *Beiträge zur Geschichte der Stadt Neumark*³ autorstwa Artura Semraua. Pomimo, że zawiera ona wiele wartościowych informacji o Nowym Mieście Lubawskim oraz wójtostwie (a od XV w. starostwie) bratiańskim nie została do tej pory przetłumaczona na język polski.

W pierwszej połowie XX stulecia ziemie powiatu nowomiejskiego nie doczekały się nowej monografii. Dopiero w 1963 roku została wydana praca zbiorowa

¹ G. Liek, *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder 1892.

² Idem, *Miasto Lubawa w Prusach zachodnich z uwzględnieniem ziemi lubawskiej*, tłum. L. Lewandowska, red. nauk. A. Radzimiński, Lubawa 2016

³ A. Semrau, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Neumark*, Marienwerder 1893.

Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu⁴ pod redakcją Zbigniewa Witkowskiego. Publikacja ma jednak charakter popularny w związku z czym dość ogólnikowo przedstawia wydarzenia z poszczególnych epok. Ponadto autorzy dokonują interpretacji dziejów zgodnie z trendami panującymi w historiografii PRL, pomijając lub omawiając w sposób stronniczy poszczególne kwestie. Kolejna praca dotycząca regionu ukazała się w 1992 roku. Jest nią monografia *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*⁵ pod redakcją Mieczysława Wojciechowskiego. Publikacja posiada dużą wartość merytoryczną, zwłaszcza w porównaniu z wcześniejszą polską monografią. Obok opisu dziejów Nowego Miasta Lubawskiego zawiera informacje na temat warunków naturalnych oraz historii powiatu nowomiejskiego. Kolejnymi pozycjami, o których należy wspomnieć są książki Stanisława Grabowskiego, opisujące gminy: Kurzętnik i Nowe Miasto Lubawskie⁶. W badania nad przeszłością powiatu niepodważalny wkład wniósł nowomiejski historyk Andrzej Korecki, autor licznych monografii i artykułów⁷. Dotychczas krajobraz kulturowy powiatu nowomiejskiego został omówiony najszerzej w pracy Jana Falkowskiego *Ziemia lubawska. Przyroda, historia, osadnictwo, społeczeństwo, gospodarka*⁸. Liczące ponad 800 stron wielodziedzinowe studium wzbogacono licznymi fotografiami, mapami, wykresami oraz tabelami. Z racji syntetycznego charakteru i zasięgu terytorialnego obejmującego całą ziemię lubawską nie prezentuje ono jednak dziedzictwa kulturowego powiatu nowomiejskiego w sposób wyczerpujący. Spośród nowszych publikacji na uwagę zasługuje praca zbiorowa *Lubawa. Dzieje miasta i regionu*⁹, wnoszącą nowe spojrzenie na dzieje omawianych terenów oraz weryfikującą niektóre poglądy zawarte w starszych opracowaniach. W niniejszym artykule wykorzystano także materiały zgromadzone w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie (Delegatura w Elblągu)¹⁰. Spośród nich najbardziej przydatne okazały się karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa. Wielu informacji dostarczyły również archiwalne wydania „Głosu Olsztyńskiego”, „Gazety Olsztyńskiej”, „Słowa na Warmii i Mazurach”, czasopisma „Warmia i Mazury”¹¹, a także lokalnych pism

⁴ *Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu*, praca zbiorowa pod red. Z. Witkowskiego, Olsztyn 1963.

⁵ *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, praca zbiorowa pod red. M. Wojciechowskiego, Nowe Miasto Lubawskie 1992.

⁶ S. Grabowski, *Z dziejów Kurzętnika i okolic*, Warszawa 1995.; Idem, *W cieniu bratniańskiego zamku. Z dziejów gminy Nowe Miasto Lubawskie*, Warszawa 2010.

⁷ Spośród prac A. Koreckiego wymienić można następujące pozycje: *Sanktuarium Maryjne w Łąkach Bratniańskich*, Pelplin 2002.; *Z dziejów gminy Grodziczno*, Pelplin 2003.; *Czarny czwartek 7 grudnia 1939 roku*, Nowe Miasto Lubawskie 2004.; *Gmina Kurzętnik 1990 – 2005*, Kurzętnik 2005.

⁸ J. Falkowski, *Ziemia lubawska. Przyroda, historia, osadnictwo, społeczeństwo, gospodarka*, Toruń 2006.

⁹ *Lubawa. Dzieje miasta i regionu*, red. K. Grążawski, Lubawa 2016.

¹⁰ W artykule wykorzystano jednostkę o sygn. E/10761 oraz Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa nr: 3011, 3042, 3067, 3068, 3069, 5440.

¹¹ „Głos Olsztyński”: 1965 (nr 63) ; „Gazeta Olsztyńska”: 1971 (nr 248), 1972 (12); „Słowo na Warmii i Mazurach”: 1965 (nr 25); „Warmia i Mazury”: 1971 (nr 1, 2).

powiatu nowomiejskiego tj. „Gazeta Nowomiejska”, miesięcznik „Łąkowska Pani” oraz powiatowy biuletyn kulturalno-historyczny „Drwęca”¹². Ponadto autor przeprowadził (w okresie od maja do października 2016 r. oraz w maju 2017 r.) badania terenowe, które objęły miejscowości uwzględnione w artykule. Określono wówczas stan zachowania poszczególnych obiektów oraz sporządzono ich dokumentację fotograficzną.

Przez długie stulecia ziemie powiatu nowomiejskiego stanowiły obszar pograniczny. We wczesnym średniowieczu przebiegała tu płynna granica pomiędzy Słowianami a pruskim plemieniem Sasinów. W XIII wieku omawiany teren wszedł w skład państwa krzyżackiego granicząc od południa z Księstwem Mazowsza. Na mocy II pokoju toruńskiego (1466 r.) większa część dzisiejszego powiatu została przyłączona do Korony Królestwa Polskiego (a ściślej do Prus Królewskich), sąsiadując od północy i wschodu z państwem zakonnym (późniejszym Księstwem Pruskim, a od 1701 r. Królestwem Prus). Następnie w wyniku I rozbioru Polski ziemie te na blisko 150 lat znalazły się pod panowaniem pruskim. Do państwa polskiego powróciły faktycznie w styczniu 1920 roku stając się na 19 lat fragmentem pogranicza z Prusami Wschodnimi. Pograniczny charakter oraz wieloletnie współistnienie ludności polskiej i niemieckiej sprawiły, iż w omawianym regionie ukształtowany został specyficzny krajobraz kulturowy.

Krajobraz kulturowy określany jest jako krajobraz powstały w wyniku działalności człowieka lub szerzej, jako połączenie elementów przyrody z efektami ludzkiej pracy. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami za krajobraz kulturowy uznaje *przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze*¹³. Zdaniem Elżbiety Raszei krajobraz kulturowy jest swoistym zapisem dialogu między naturą a cywilizacją, odbiciem długotrwałych relacji między ludźmi i ich środowiskiem życia¹⁴. Sławomir Toczek przyjmuje z kolei, że jest to obszar geograficzny, w którym relacje między działalnością człowieka a środowiskiem tworzą ekologiczne, społeczno – ekonomiczne i kulturowe wzorce oraz mechanizmy reakcji. Pojęcie krajobrazu kulturowego łączy więc w sobie naturę i kulturę, dziedzictwo materialne i niematerialne, zróżnicowanie biologiczne i kulturowe. W definicji tej najistotniejsze jest połączenie dziedzictwa materialnego i niematerialnego z krajobrazem, które autor sprowadza bardziej do kwestii dostępności elementów kultury mate-

¹² „Gazeta Nowomiejska”: 1995 (nr 42), 1996 (nr 34), 1998 (nr 4), 1999 (nr 52), 2000 (nr 29, 51), 2009 (nr 33), 2010 (nr 1), 2012 (nr 28); „Łąkowska Pani” 1999 (nr 16); „Drwęca”: 1991 (nr 6), 1992 (nr 3), 1996 (nr 9), 2003 (nr 1), 2007 (nr 1,2), 2009 (nr 4).

¹³ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568.

¹⁴ E. Raszeja, *Krajobraz kulturowy – relikw przeszłości czy żywe dziedzictwo? Wnioski z badań na terenie wsi Sławsko i Wrześnica*, w: *Historia i kultura ziemi sławieńskiej*, ed. W. Rączkowski, J. Sroka, t. 9, Sławno 2009, s. 206.

rialnej i folkloru w sferze publicznej¹⁵. Przytoczone stwierdzenia pozwalają uznać krajobraz kulturowy za miernik zaawansowania cywilizacyjnego danej społeczności w poszczególnym etapie dziejów. Obrazuje on zachodzące oddziaływania społeczne, ekonomiczne i kulturowe (zarówno zewnętrzne jak i wewnętrzne), a także wskazuje możliwości wykorzystania środowiska naturalnego w przyszłości¹⁶. Ponadto odgrywa istotną rolę w formowaniu tożsamości społecznej i kulturowej. Anna Górka pisze o tym w następujący sposób: *Krajobraz kulturowy jest wspólnym dziełem wielu pokoleń zamieszkujących określone terytorium. To rodzaj palimpsestu, w którym warstwy późniejsze zacierają lub, rzadziej, wzmacniają wyrazistość wcześniejszych nawarstwień. Jego formy przechowują pamięć o zdarzeniach, ludziach i miejscach. Zapisana w nich wiedza o przeszłości przekazana zostaje kolejnym pokoleniom, które przywołują ją we własnych interpretacjach i wyobrażeniach [...] Pamięć kulturowa, aby została utrwalona, potrzebuje miejsc. Przebieg dróg, miedze, budynki kościołów, pomniki, oznakowanie dawnych pól bitew, tak jak jedzenie, strój, taniec czy poemat kodują pamięć zbiorowości. Składają się na złożony system znaków o funkcji symbolicznej – język form przestrzennych, który umożliwi porozumiewanie się i przekazywanie wspólnej historii. Tożsamość społeczna i kulturowa [...] wiążą się ze świadomością wspólnej przeszłości i wzmacniane są dostępem do niej¹⁷.*

Dokonane ręką człowieka przekształcenia form naturalnych przybierały zróżnicowany stopień nasilenia w poszczególnych okresach, powodując swego rodzaju harmonię lub dysharmonię przestrzeni. Charakter zmian wpłynął na odmienną klasyfikację krajobrazu. Na ich podstawie wyróżnić można krajobraz kulturowy harmonijny, dewastowany i zdewastowany. Do pierwszego z wymienionych należy zabytkowy (historyczny) krajobraz kulturowy¹⁸. Celem niniejszego artykułu jest omówienie wiejskiego krajobrazu kulturowego powiatu nowomiejskiego. Zrezygnowano jednak z przedstawiania elementów folklorystycznych na rzecz opisu procesów osadniczych oraz materialnych wytworów poszczególnych epok (zarówno zabytków, jak i obiektów nie posiadających tego statusu). Oparto się przy tym na funkcjonującym wśród polskich badaczy poglądzie, iż wiejski krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji (historyczny układ wiejski, historyczny układ urbanistyczny) oraz elementy przyrodnicze (aleje, parki, inne założenia krajobrazowe). Na krajobraz wiejski będący dziedzictwem kulturowym, które można czytać,

¹⁵ S. Toczek, *Pamiętane i zapomniane elementy krajobrazu kulturowego nadpopradzkiej Lemkowszczyzny*, w: *Sensus Historiae*, nr 4, Poznań 2012, s. 69.

¹⁶ A. Jaszczak, J. Hernik, *Potencjał krajobrazów kulturowych podstawą kreacji rekreacyjnej przestrzeni*, w: *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, nr 3, cz. II, Kraków 2012, s. 93.

¹⁷ A. Górka, *Krajobraz kulturowy wsi jako nośnik mitu*, w: *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 15, Sosnowiec 2011, s. 249.

¹⁸ A. Jaszczak, J. Hernik, op. cit., s. 93.

oglądać, odczuwać, rozumieć składają się również elementy takie jak: zabudowa, drogi, wody, miejsca kultu i pamięci, a także budowle inżynierskie¹⁹. Definiując wiejski krajobraz kulturowy należy podkreślić, że jest to zarówno krajobraz zabudowy wiejskiej, jak również krajobraz rolniczy (produkcyjny). W obu przypadkach ślady przeszłości wyrażają się obecnością form przemian typowych dla działalności człowieka w określonym czasie historycznym i przyporządkowanej mu estetyce zmian²⁰. Poza omówieniem elementów krajobrazu wiejskiego w powiecie nowomiejskim zostaną również przedstawione wnioski dotyczące stanu zachowania poszczególnych obiektów oraz ich ewentualnej konserwacji lub odbudowy.

Powiat nowomiejski – informacje ogólne

Powiat nowomiejski położony jest w południowo-zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego. Graniczy z powiatami: iławskim na północy, działowskim na południowym – wschodzie, brodnickim na południu oraz grudziądzkim na zachodzie (dwa ostatnie należą do województwa kujawsko-pomorskiego). Powierzchnia powiatu, w skład którego wchodzi: gmina miejska – miasto Nowe Miasto Lubawskie i 4 gminy wiejskie: Biskupiec, Grodziczno, Kurzętnik i Nowe Miasto Lubawskie wynosi 695 km². Wszystkie gminy liczą 77 sołectw (82 miejscowości)²¹. Według danych z 2016 roku powiat był zamieszkiwany przez 44 166 osób²². Jego współrzędne geograficzne to 53°25'N 19°35'E. Do głównych szlaków komunikacyjnych należą drogi: krajowa nr 15 (Trzebnica – Ostróda), wojewódzka nr 538 (Radzyń Chełmiński – Rozdroże), wojewódzka nr 541 (Lubawa – Dobrzyń nad Wisłą). Przez powiat nowomiejski przebiegają również linie kolejowe: nr 9 (Warszawa – Gdańsk), nr 353 (Poznań – Skandawa). Jedynym miastem w granicach powiatu jest Nowe Miasto Lubawskie²³. Krajobraz miejski został ukształtowany także w Biskupcu Pomorskim i Kurzętniku, które formalnie do rangi wsi spadły dopiero w XX stuleciu. Największymi miejscowościami obok wyżej wymienionych są: Bratian, Grodziczno, Łąkorz, Marzęcice, Mroczno, Mszanowo, Tylice. W powiecie nowomiejskim panuje krajobraz produkcyjno-usługowy, z dominacją krajobrazu rolniczego. Prawie 60% powierzchni omawianej jednostki administracyjnej zajmują grunty orne²⁴.

¹⁹ S. Toczek, op.cit., s. 70.; J. Duriasz-Bulhak, K. Połomski, A. Potok, *Rzecz o dziedzictwie na wsi. Rady, przykłady, informacje*, Warszawa 2011, s. 164; E. Gonda-Soroczyńska, *Architektura wsi jako wyraz dziedzictwa kulturowego*, w: *Odnowa polskiej wsi*, red. W. Czarnecki, D. Korolczuk, Białystok 2006, s. 197.

²⁰ I. Miedzińska, *Krajobraz kulturowy jako czynnik rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich*, w: *Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis seria Oeconomica*, nr 258 (49), Szczecin 2007, s. 125.

²¹ <http://www.powiat-nowomiejski.info.pl/> [17.08.17]

²² http://www.polskawliczbach.pl/powiat_nowomiejski [12.01.18]

²³ K. Puwalski, *Przyroda powiatu nowomiejskiego*, Nowe Miasto Lubawskie 2006, s. 9.

²⁴ *Ibidem*, s. 10.

Przemysł skoncentrowany jest w ośrodkach takich jak: Biskupiec Pomorski, Nowe Miasto Lubawskie oraz Kurzętnik. Powiat leży na pograniczu czterech krain fizyczno-geograficznych: Pojezierza Chełmińskiego, Pojezierza Iławskiego, Garbu Lubawskiego i Pojezierza Dobrzyńskiego²⁵. Rzeźba terenu ukształtowana została głównie pod wpływem zlodowacenia północnopolskiego określanego mianem Vistulianu²⁶. Skutkiem tego posiada cechy krajobrazu młodogłacjalnego. W środkowej części powiatu przeważają wysoczyzny morenowe faliste i pagórkowate oraz równiny sandrowe, poprzecinane jeziorami rynnowymi. Uzupełnieniem tego krajobrazu jest pradolina Drwęcy oraz doliny rzeczne. Na zachodzie teren przechodzi w płaskowyż pochylony w kierunku doliny rzeki Osy. Wschodnia rubież powiatu leży na obszarze Wysoczyzny Lubawskiej. Również tamtejszy krajobraz zdominowany jest przez morenę falistą z licznymi ciekami wodnymi. Oś omawianej jednostki administracyjnej stanowi rzeka Drwęca²⁷, będąca najdłuższym (207 km) prawym dopływem Wisły w północnej Polsce. Największym dopływem dorzecza Drwęcy jest z kolei uchodząca w Bratoniowie rzeka Wel (95,8 km), której źródła znajdują się u podnóża Wzgórz Dylewskich. Do większych cieków wodnych należy zaliczyć: Osę, Młynówkę, Groblicę i Skarlanekę²⁸. Teren powiatu przecinają także liczne strumyki. Istotny element sieci hydrograficznej stanowią jeziora, spośród których najdłuższym jest Jezioro Skarlińskie (6515 m) natomiast największym Wielkie Partęczyny (324 ha). Do największych jezior poza Wielkimi Partęczynami należą: Karaś, Łąkorz oraz Radomno²⁹.

Przynależność historyczna i administracyjna powiatu nowomiejskiego

Przejęcie do opisu procesów osadniczych oraz kształtowania krajobrazu wiejskiego wymaga w pierwszej kolejności wyjaśnienia kwestii przynależności historycznej i administracyjnej terenów powiatu nowomiejskiego. Nowe Miasto Lubawskie – główny ośrodek – zlokalizowane jest nad środkową Drwęcą. Większa część powiatu (w tym także siedziba) znajduje się w ziemi lubawskiej³⁰ i to właśnie

²⁵ Idem, *Przewodnik przyrodniczy po powiecie nowomiejskim*, Kwidzyn 2011, s. 1.

²⁶ Vistulian (zlodowacenie północnopolskie) – najmłodsze zlodowacenie epoki plejstocenu. Trwało od 115 tys. do 11,5 tys. lat przed rokiem 2000 (b2k). Zob. E. J. Mojski, *Ziemie polskie w czwartorzędzie*, Warszawa 2005.

²⁷ Drwęca (niem. Drewenz) – rzeka w północnej Polsce. Swój bieg zaczyna u wschodnich zboczy Dylewskiej Góry, natomiast kończy w Złotorii k. Torunia. Przepływa przez Pojezierza: Mazurskie i Chełmińsko-Dobrzyńskie oraz województwa: warmińsko-mazurskie i kujawsko-pomorskie. Średnia szerokość rzeki wynosi 12 m, zaś średnia głębokość 2,5m. Drwęca jest (od 1961 r.) największym rezerwatem ichtiofaunistycznym w Polsce.

²⁸ Długość tych rzek wynosi odpowiednio: 96 km, 8 km, 10 km, 37 km.

²⁹ Powierzchnia tych jezior wynosi odpowiednio: 423 ha, 162 ha, 99 ha.

³⁰ Granice ziemi lubawskiej miały przebiegać w następujący sposób: na zachodzie – wzdłuż Drwęcy – od ujścia Brynicy do ujścia Gizeli, dalej na północ od Gizeli do wsi Zajączki, a następnie na południe za tą miejscowo-

z nią w największym stopniu związane są jego dzieje. Wchodząca od XIII stulecia³¹ w skład ziemi chełmińskiej – ziemia lubawska dzieliła się od I poł. XIV wieku na 3 części: klucz lubawski (dobra stołowe biskupów chełmińskich), klucz kurzętnicki (dobra kapituły chełmińskiej) oraz krzyżackie wójtostwo bratiańskie³². Na mocy II pokoju toruńskiego ziemia lubawska stała się częścią Prus Królewskich (woj. chełmińskie) i została przyłączona do Korony Królestwa Polskiego³³. Wójtostwo bratiańskie faktycznie zostało włączone dopiero 13 grudnia 1468 roku. Tego dnia oddziały krzyżackie po otrzymaniu od Zakonu 400 guldenów zaliczki na poczet zaległego żołdu opuściły zajmowane dotychczas Bratiane i Nowe Miasto. Ziemie wójtostwa weszły w skład nowoutworzonego starostwa niegrodowego z siedzibą w Bratianie. Dobra kościelne pozostały natomiast własnością biskupów i kapituły.

Taki stan rzeczy trwał do 1772 roku, kiedy wskutek I rozbioru Polski tereny powiatu nowomiejskiego znalazły się pod panowaniem pruskim. Prusacy przejęli starostwo bratiańskie 14 września, zaś dzień później Nowe Miasto i Kurzętnik. Zarówno starostwo jak i klucze: kurzętnicki oraz lubawski zostały podporządkowane Kamerze Wojny i Domen w Kwidzynie będącej częścią nowoutworzonej prowincji Prusy Zachodnie. Do maja 1773 roku w Lubawie panowała dwuwładza. Obok zarządzającego kluczem biskupa Andrzeja Ignacego Baiera, od września 1772 roku działali pruscy urzędnicy skarbowi wypełniający formularze majątkowe ludności. Na ich podstawie wymierzano następnie nowe (wyższe) podatki³⁴. W maju 1773 roku rząd pruski przejął ziemie należące do biskupa chełmińskiego i kapituły. Z dóbr tych utworzono domeny państwowe, które oddawano w dzierżawę niemieckim urzędnikom, wojskowym, kupcom, rolnikom i rzemieślnikom³⁵. Pierwszy okres panowania pruskiego trwał na terenach powiatu 34 lata. W lipcu 1807 roku na mocy traktatów tylżyckich utworzone zostało Księstwo Warszawskie. Nowe Miasto Lubawskie i okolice, podobnie jak większa część ziemi chełmińskiej weszły w skład powiatu michałowskiego należącego do departamentu bydgoskiego. Po kongresie wiedeńskim omawiane tereny ponownie znalazły się pod panowaniem pruskim. Dnia 1 kwietnia 1818 roku obowiązywać zaczął nowy podział administracyjny państwa. Zostało ono podzielone na rejencje, a te z kolei na powiaty. Ziemie dawnego starostwa bratiańskiego, część posiadłości klucza kurzętnickiego

wością – dochodząc w Rejonie Jeziora Rumińskiego do Welu. Południowy skraj ziemi lubawskiej wyznaczać mają rzeki Wel i Brynica, aż do ujścia tej ostatniej do Drwęcy. Za: M.J. Hoffmann, J. Sobieraj, *Lubawa i okolice od czasów najdawniejszych po schyłek starożytności*, w: *Lubawa. Dzieje miasta i regionu*, s. 33.

³¹ Dzieje ziemi lubawskiej Zob. J. Falkowski, *Ziemia lubawska: przyroda*; A. Korecki, *Historyczna Ziemia lubawska*, „Drwęca”, 2009, nr 4, ss. 7–11.

³² Więcej o wójtostwie bratiańskim Zob. S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997.

³³ J. Falkowski, op. cit., s. 113.

³⁴ Ibidem, s. 116.

³⁵ S. Grabowski, *W cieniu bratiańskiego zamku*, Warszawa 2010, s. 31.

wraz z centralną i zachodnią częścią ziemi lubawskiej utworzyły powiat lubawski z siedzibą w Nowym Mieście. Wchodził on w skład rejencji kwidzyńskiej prowincji Prusy Zachodnie³⁶.

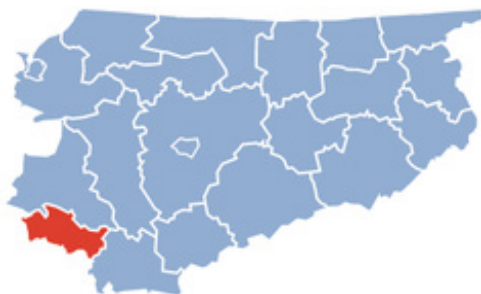
Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości sprawa przynależności powiatu lubawskiego do odradzającego się państwa nie była rozstrzygnięta. W pierwszych dniach 1919 roku utworzono w Lubawie organizację przygotowującą wybuch powstania. O gotowości do działań zbrojnych jej członkowie poinformowali Organizację Wojskową Pomorza, która zakazała podejmowania jakiegokolwiek akcji. W tej sytuacji lokalni działacze niepodległościowi zaangażowali się w prace utworzonej pod koniec 1918 roku Powiatowej Rady Ludowej. Na mocy traktatu wersalskiego powiat lubawski wszedł w skład państwa polskiego. Do czasu ratyfikacji układu władzę sprawowali w nim jednak Niemcy. Dnia 19 stycznia 1920 roku do Nowego Miasta i Lubawy wkroczyły oddziały Wojska Polskiego. Na czele administracji powiatowej stanął Teofil Rzepnikowski, a w miejsce landratury utworzono powiat lubawski z siedzibą w Nowym Mieście. Organem samorządu powiatowego był liczący 38 członków Sejmik Powiatowy, zastąpiony po 1935 roku Radą Powiatową. Władzę wykonawczą sprawował natomiast Wydział Powiatowy kierowany przez starostę. Powiat lubawski stanowiący część województwa pomorskiego obejmował 3 gminy miejskie: Lubawa, Nowe Miasto, Lidzbark Welski oraz gminy wiejskie i obszary dworskie, których liczba ulegała zmianom na przestrzeni lat.

W październiku 1939 roku rządy okupacyjne zaczęła sprawować niemiecka administracja cywilna. Powiat włączono do rejencji kwidzyńskiej Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie³⁷. Dnia 21 stycznia 1945 roku do Lubawy i Nowego Miasta wkroczyły wojska II Frontu Białoruskiego. Nacierający z kierunku Lidzbarka Welskiego Sowieci nie spotkali na omawianym obszarze większego oporu niemieckiego. Niedługo po wkroczeniu Armii Czerwonej w powiecie ukonstytuowały się komitety obywatelskie zarządzające lokalnymi sprawami do czasu przybycia przedstawicieli nowej władzy. Jej pierwszym oficjalnym reprezentantem był Henryk Kamiński. W lutym 1945 roku mianował on tymczasowym starostą Bolesława Jentkiewicza, którego miesiąc później zastąpił Hieronim Skrzyński. Na podstawie dekretu PKWN z 1944 roku – przywracającego przedwojenny podział administracyjny – powiat lubawski stał się częścią województwa pomorskiego. W marcu 1948 roku nastąpiła urzędowa zmiana nazwy na powiat nowomiejski. Dwa lata później jego obszar po raz pierwszy w historii wszedł w skład województwa olsztyńskiego. Reforma administracyjna PRL z czerwca 1975 roku zlikwidowała powiaty wprowadzając dwustopniowy podział państwa. Gminy: Biskupiec, Grodziczno, Kurzętnik oraz Nowe Miasto Lubawskie

³⁶ W. Korycka, *Wojny napoleońskie, w: Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu*, pod red. Z. Witkowskiego, Olsztyn 1963, s. 72.

³⁷ S. Grabowski, op. cit., s. 50.

wraz z miastem zostały włączone do województwa toruńskiego, natomiast gmina i miasto Lubawa pozostały w województwie olsztyńskim³⁸. Dzisiejszy powiat nowomiejski (bez gminy i miasta Lubawa) istnieje od 1999 roku.

Rys. 1 Powiat nowomiejski na mapie województwa warmińsko – mazurskiego. Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/4c/Nowe_Miasto_County_Warmia_Masuria.png/240px-Nowe_Miasto_County_Warmia_Masuria.png [13.09.2018]

IM. WOJCIECHA KETRZYŃSKIEGO

Rys. 2 Gminy powiatu nowomiejskiego. Źródło: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/mambots/content/smoothgallery/cache/images/stories/pic/400x277-M183.gif> [13.09.2018]

Początki osadnictwa

Najstarsze ślady obecności człowieka na terenach powiatu pochodzą z epoki neolitu (4000–1500 p.n.e.). Są nimi siekiery kamienne odkryte w Chroślu, Linowcu i Nowym Dworze Bratiańskim, a także dłuto kamienne z Łąkorza. Znacznie więcej znalezisk wywodzi się z okresu halsztackiego przypadającego na wczesną epokę żelaza (1200–480 p.n.e.). Na terenie powiatu ujawniono szereg grobów skrzynkowych. Znaleziona w Tylicach skrzynia o wymiarach 2,75 m × 1 m × 75 cm zawierała 20 popielnic w tym 4 urny twarzowe o bardzo prymitywnym rysunku. Potłuczone

³⁸ <http://www.powiat-nowomiejski.info.pl> [18.08.17]

urny znajdowały się również w lesie tylickim. Grób skrzynkowy w Małych Bałówkach zawierał z kolei 5 urn. Artefaktami pochodzącymi ze skrzyni grobowej są najprawdopodobniej także 2 małe naczynia odkryte pod Kurzętnikiem³⁹. W okresie halsztackim omawiane ziemie zamieszkiwała ludność kultury łużyckiej (grupa chełmińska) prowadząca osiadły, stabilny tryb życia. Zajmowała się ona głównie uprawą ziemi oraz hodowlą, rozwijając równocześnie handel i pierwsze formy rzemiosła. Osadnictwo ziemi lubawskiej we wczesnej epoce żelaza było efektem swoistego tygła kulturowego, wynikłego z położenia tego obszaru na pograniczu trzech odrębnych jednostek w taksonomii archeologicznej: kultury pomorskiej na zachodzie, kultury kurhanów zachodniobałtyjskich na północy i wschodzie oraz kultury grobów kloszowych na południu i południowym zachodzie⁴⁰. Niewielkie osiedla obronne zakładano na izolowanych wzgórzach oraz nad rzekami, potokami i jeziorami wykorzystując sztuczne lub naturalne wyspy. Na cmentarzyskach nie odnaleziono dotąd obiektów pełniących funkcje kultowe⁴¹. Stworzone przez ludność kultury łużyckiej struktury społeczno – gospodarcze załamały się na przełomie VII i VI wieku p.n.e. wskutek najazdów plemion scytyjskich. W I i II wieku n.e. omawiany teren stanowił ważną arterię handlową. Świadczą o tym znaleziska dwóch monet rzymskich pod Łąkorzem zawierające podobizny cesarza Antoninusa Piusa (131 – 161 r.) i jego żony Faustyny (zm. 141 r.). Przez ziemie powiatu przebiegał szlak z południa Europy do bogatej w bursztyn Sambii. Drugi trakt wiódł od ujścia Wisły przez Wołyń nad Morze Czarne. Kres wpływów rzymskich na omawianym obszarze nastąpił u schyłku IV stulecia. W okresie wędrówek ludów (V–VII w.) znaczna część środkowej Europy została ogarnięta wielkimi migracjami. Z tego czasu na ziemi lubawskiej znane jest tylko jedno stanowisko archeologiczne, które wyznacza znalezisko luźne brązowego okucia pasa, odkryte przypadkowo w 2009 roku⁴².

We wczesnym średniowieczu (VII–IX w.) tereny nad Drwęcą i Welem zajęli Prusowie, którzy nie tworzyli jednolitej wspólnoty plemiennej. Trudniąc się głównie uprawą roli i hodowlą, lokowali swoje siedziby w dolinach rzek, nad jeziorami oraz na wyspach. W XI stuleciu ziemie lubawską zamieszkiwało plemię Sasinów. Prusowie posiadali tu 3 miejsca kultu, tzw. święte gaje: w Lipach, Łąkach Bratiańskich oraz Kurzętniku (w miejscu zwanym Ciemnik)⁴³.

Do dnia dzisiejszego na obszarze powiatu zachowały się grodziska wczesnośredniowieczne. Są to głównie usypane sztucznie dookolne wały ziemne bądź

³⁹ Więcej o artefaktach i obiektach archeologicznych powiatu Zob. M.J. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 1999.

⁴⁰ M. J. Hoffmann, J. Sobieraj, op. cit., s. 53.

⁴¹ S. Grabowski, op. cit., s. 15.

⁴² M. J. Hoffmann, J. Sobieraj, op.cit., ss. 58–59.

⁴³ S. Grabowski, *Z dziejów Kurzętnika i okolic*, Warszawa 2008, s. 9.

wzniesienia naturalne przystosowane do potrzeb obronnych. Grody usytuowane były w strefie przykrawędziowej wysoczyzny, z reguły na silnie wyodrębnionych cyplach lub ostańcach morenowych. Miały one zazwyczaj charakter niedużych warowni. Całkowita podstawa obwałowań nie przekraczała 0,5 ha. Małą powierzchnię posiadał również majdan⁴⁴. Należy zaznaczyć, iż część dawnych osad może mieć pochodzenie słowiańskie. Na ziemi lubawskiej występowały liczne przypadki sąsiedztwa słowiańsko-pruskiego i zajmowania jej obszaru przez jeden lub drugi etnos⁴⁵. Spośród grodzisk powiatu nowomiejskiego jedno znajduje się w Nielbarku (gm. Kurzętnik). Zajmuje ono skraj cyplowatego pagórka otoczonego podmokłymi łąkami, i ma kształt nieregularnego owalu o wymiarach 60 × 50 m. Jego wały są znacznie wyniesione w stosunku do łąk na wysokość 16–18 m oraz 5–6 m nad cołowlate wypiętrzenie na majdanie. Przeprowadzone dotychczas badania wskazują, że obiekt nie był zbyt intensywnie wykorzystywany osadniczo. Chaty mieszkalne znajdowały się prawdopodobnie bardziej na wschód, na terenie domniemanej osady otwartej. Obiekt został zniszczony (XI w.) przez pożar, na co wskazują rumowiska kamienne, przepalone węgle drzewne oraz fragmenty sprażonej gliny⁴⁶. Silnie rozbudowane, wysokie wały przy stosukowo niewielkim wnętrzu wskazują, że gród pełnił funkcję strażnicy granicznej⁴⁷. Kolejne grodzisko zlokalizowane jest w Nowym Dworze Bratiańskim (gm. Nowe Miasto Lubawskie). Owalne, o wymiarach 45 × 90 m, znajduje się na pagórku nad niewielkim jeziorem. Wysokość zbocza sięga 20 m, natomiast majdan którego powierzchnia wynosi ok. 0,1 ha cechuje się nieckowatym kształtem. Podczas badań archeologicznych pozyskano istotną dla datowania obiektu próbę materiału zabytkowego, co pozwoliło określić czas funkcjonowania grodu w dwóch fazach: I faza – od IX do drugiej poł. X wieku, II faza – XII wieku (gród w strukturach administracyjnych i politycznych Mazowsza). Kres funkcjonowania grodu nastąpił ostatecznie w wyniku opuszczenia osiedla przez zamieszkującą go ludność; brakuje śladów wskazujących na zniszczenie lub spalenie grodu⁴⁸. W 2006 roku na terenie Nowego Grodziczna (gm. Grodziczno) odkryto grodzisko zajmujące obszar (cypla) pagórka wcinającego się w nieckę Welu. Ma ono kształt czworoboku o zaokrąglonych narożnikach, zajmującego obszar u podstawy 60 × 60 m oraz 40 × 40 m na koronie. Późnośredniowieczną fazę zasiedlenia tego miejsca można łączyć z osobą Bertholda z Grodziczna, podwładnego zakonu krzyżackiego, występującego w źródłach pisanych w 1403 i 1423 roku. W związku

⁴⁴ K. Grążawski, *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko – pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*, Olsztyn 2009, s. 57.

⁴⁵ Idem, *Ziemia Lubawska we wczesnym średniowieczu*, w: *Lubawa*, s. 62.

⁴⁶ Idem, *Ziemia Lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim*, ss.165–166.

⁴⁷ Idem, *Ziemia Lubawska we wczesnym średniowieczu*, w: *Lubawa*, s. 70.

⁴⁸ *Nowy Dwór Bratiański, st. I, gm. Nowe Miasto, woj. toruńskie*, AZP 30–52/49, Informator Archeologiczny, Warszawa 1998, s. 188.

z powyższym istnieją przesłanki do uznania grodziska w Nowym Grodzicznie za obiekt o zasiedleniu dwufazowym. Pierwsze z nich miało miejsce na przełomie XII i XIII wieku, natomiast drugie to gródek rycerski z przełomu XIV i XV wieku⁴⁹. Kolejne stanowisko zlokalizowane jest na wyspie, położonej na jeziorze Radomno (gm. Nowe Miasto Lubawskie). Dotychczasowe badania archeologiczne wskazują, że było to miejsce kultu otoczone trzema pierścieniami wałów o średnicy około 80 m.⁵⁰ Nieopodal Tylic (gm. Nowe Miasto Lubawskie) znajdują się pozostałości po osadzie użytkowanej w okresie IX–XI wieku. Prawdopodobnie na przełomie XI i XII wieku funkcjonował gród we wsi Trzcina (gm. Grodziczno). Jego pozostałości są zlokalizowane na wschodnim krańcu płaskiego wzniesienia (stanowiącego większy fragment wysoczyzny) ograniczonego od zachodu podmokłą równiną, a od wschodu doliną rzeki Wel. Powierzchnia grodziska wraz z wałami liczy niespełna 0,25 ha. Pierścieniowaty wał, którego szerokość na całym obwodzie wynosi ok. 15 m otacza niewielki majdan o powierzchni ok. 2 arów. W północno-wschodniej części grodziska, za wałem znajduje się bastion ziemny o wymiarach ok. 30 × 40 m.⁵¹ Grodzisko w Zwiniarzu (gm. Grodziczno) położone jest na szczycie małego wzniesienia w odległości ok. 100 m od zachodniego brzegu tamtejszego jeziora. Do dnia dzisiejszego zachowała się jedynie zachodnia część obiektu datowanego na XII–XIII wieku. Wały, o kształcie elipsoidy, mają wymiary 90 × 70 m przy podstawie, zaś w koronie ok. 50 × 40 m. Majdan znajduje się na wysokości 182,4 m n.p.m., a w najszerszym miejscu liczy ok. 40 m. Zachowane wały mają wysokość ok. 3 m mierząc od powierzchni majdanu⁵². Na terenie powiatu nowomiejskiego odkryto również ślady wczesnośredniowiecznych osad nawodnych. Dokonał tego Max Toeppen w latach siedemdziesiątych XIX stulecia. Pierwsza z osad położona była w pobliżu kanału łączącego jeziora Łąkorz i Wielkie Partęczyny. Posiadała kształt czworoboku, zakończonego od strony północnej i południowej wysuniętymi narożnikami. Toeppen odnalazł tam 30 rzędów po 40 pali, wykonanych z drzewa sosnowego i czworokątne ociosanych. Odległość między palami wynosiła 1,9 m. Wspomniane narożniki miały kształt trójkątów z gęsto wbitych pali. Przeprowadzone przez polskich archeologów w 1927 roku badania stwierdziły dodatkowe 25 rzędów po 40 pali. Mniejsza osada tego typu została odnaleziona blisko półwyspu „Kuchnia” wrzynającego się głęboko w Jezioro Skarlińskie. W 1875 roku znajdowało się tam 20 dębowych, nieociosanych pali w trzech rzędach⁵³.

Ustalenie przebiegu granicy etnicznej pomiędzy Prusami i Słowianami jest zadaniem trudnym, ponieważ na terenach położonych między Drwęcą a Osą (środ-

⁴⁹ K. Grążawski, *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko – pruskim*, ss. 166–168.

⁵⁰ S. Grabowski, op. cit., s. 249.

⁵¹ K. Grążawski, op. cit., ss. 173–175.

⁵² Ibidem, ss. 175–177.

⁵³ W. Korycka, *U progu historii*, w: *Nowe Miasto. Z dziejów miasta*, s. 28.

kowa i zachodnia część powiatu) miała ona charakter płynny. We wczesnym średniowieczu rozpoczęła się natomiast ekspansja słowiańska na zamieszkaną przez Sasinów ziemię lubawską. Początkowo monarchia piastowska nie przejawiała większej aktywności na odcinku pruskim. Ludność słowiańska przenikała wprawdzie na północ, jednak była to penetracja pokojowa. Sytuacja uległa zaostreniu w XI stuleciu. Powodem tego były coraz częstsze wyprawy łupieskie prowadzone przez Prusów na ziemię polskie, zaś z drugiej strony dążenia Piastów do chrystianizacji i podporządkowania terenów pruskich. Pomijając kwestię walk polsko-pruskich oraz późniejszych sporów o ziemię lubawską⁵⁴, należy raz jeszcze przypomnieć, że od XIII stulecia wchodziła ona w skład ziemi chełmińskiej, a od I poł. XIV wieku dzieliła się na 3 części: klucz lubawski, klucz kurzętnicki oraz wójtostwo bratiańskie.

Kształtowanie się krajobrazu wiejskiego

Ostateczny podbój ziem pruskich (1284 r.) umożliwił Krzyżakom przeprowadzenie intensywnej akcji kolonizacyjnej. Osadnictwo wiejskie w ziemi lubawskiej kształtowało się jednak na nieco innych zasadach prawno-ekonomicznych w kluczu lubawskim niż na obszarze będącym własnością zakonu⁵⁵. W kluczach rozwój kolonizacji nastąpił w drugiej i trzeciej dekadzie XIV stulecia, po zniszczeniu osadnictwa pruskiego. Szeroka akcja kolonizacyjna podjęta została z inicjatywy biskupa Ottona z Rewala sprawującego urząd w latach 1324–1349⁵⁶. Nowe wsie lokowano na prawie chełmińskim. Niekiedy były one zakładane na surowym koleniu, natomiast w pozostałych przypadkach zatwierdzano dawne własności nadając im nowe prawo. O ile zasadźcami byli zarówno Polacy, jak i Niemcy, to wśród osadników przeważał żywioł polski (głównie z Mazowsza i ziemi chełmińskiej). Rycerstwo w dobrach kościelnych było stosunkowo nieliczne. Pomimo uzyskania w 1256 roku zgody papieskiej na oddawanie ziemi w lenno biskupi rzadko z niej korzystali. Poza tym nadając dobra rycerskie starali się nie osadzać na nich Niemców. Lokacje na prawie chełmińskim przeprowadzano również w wójtostwie bratiańskim. Charakteryzowało się ono dużą liczbą posiadłości rycerskich, z których część powstała przed przybyciem Krzyżaków (XIII w.). Świadczy o tym fakt, że do końca XIV wieku prawo polskie posiadały m.in. Grodziczno, Gryźliny, Kuligi, Marzęcice, Mikołajki, Montowo, Mortęgi i Samplawa⁵⁷. Prawo chełmińskie nadał im

⁵⁴ O dążeniach Piastów do podboju ziemi lubawskiej Zob. J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, T. II, cz.1, Malbork 2001, ss. 22–32.

⁵⁵ J. Falkowski, op. cit., s. 181.

⁵⁶ ks. W. Rozynkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 101.

⁵⁷ W. Korycka, op. cit., s. 40.

dopiero wielki mistrz Michael Küchmeister von Sternberg sprawujący władzę w latach 1414–1422. Wójtostwo bratiańskie zarządzało dwunastoma wsiami czynszowymi, szesnastoma lennymi oraz osadą Łąki.

Najwięcej wsi zakładano w sąsiedztwie Nowego Miasta na co wpływ miała urodzajność tamtejszych gleb. Obszar położony nad Drwęcą był także wykorzystywany w celach obronnych (zamki w Bratianie, Kurzętniku, Nowym Mieście). W zakładanych wówczas wsiach o zwartej zabudowie stosowano niwowy układ gruntów. Po przyłączeniu omawianego terenu do Korony nastąpił rozwój produkcji rolnej. W celu powiększenia obszarów uprawnych zaczęto karczować lasy oraz osuszać tereny położone w dolinach dwóch największych rzek ziemi lubawskiej. Wzrost zapotrzebowania na produkty tj. smoła i węgiel drzewny przyczynił się do powstania osad leśnych m.in. w okolicach Radomna i Jamielnika. Jak już wspomniano, po II pokoju toruńskim dobra kościelne pozostały własnością biskupów i kapituł.

Klucz lubawski biskupów chełmińskich stanowił jednostkę administracyjną związaną ekonomicznie z Grudziądzem i posiadającą prawo składu oraz eksportu zboża do Gdańska. Liczba osad wiejskich w kluczu ulegała niewielkim zmianom i wahała się od 39 do 47. W XVII i XVIII stuleciu funkcjonowało tam od siedmiu do dziewięciu folwarków. Klucz lubawski liczył ponad 3500 łanów ziemi uprawnej. Podstawą gospodarki chłopskiej i folwarcznej była produkcja zbożowa zwłaszcza żyta, owsa i jęczmienia. Uprawiano również grykę, len, konopie oraz warzywa. Dużą wagę przywiązywano do hodowli zwierząt pociągowych (wołów i w mniejszym stopniu koni). Hodowlę owiec koncentrowano w folwarkach biskupich⁵⁸. Zarówno w majątkach kościelnych, jak i królewskich miał miejsce proces przechodzenia z gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na system czynszowy (uległ on nasileniu na przełomie XVII i XVIII w.). Miejsce folwarków zaczęły zajmować wsie czynszowe tworzone przez szlachtę oraz samodzielnych chłopów (gburów). Pochodzący z wyboru sołtys kierował urzędem gromadzkim będąc wykonawcą przepisów ustrojowych zawartych w wilkierzach⁵⁹. Na zmianę struktury gospodarstw wpływały trudności odbudowy po zniszczeniach spowodowanych wojnami i klęskami elementarnymi. Gospodarstwa pańszczyźniane mogły być odbudowywane głównie przy pomocy dworu, któremu brakowało jednak odpowiednich środków. Skutkiem tego rozpowszechniły się gospodarstwa czynszowe o różnych rozmiarach, dostosowanych do możliwości zagospodarowania ich własnymi środkami użytkowników⁶⁰.

⁵⁸ J. Dygdała, *Lubawa – biskupie miasto w szlacheckiej Rzeczypospolitej (1466–1772)*, w: *Lubawa. Dzieje*, ss. 152–153.

⁵⁹ A. Korecki, *Z dziejów gminy Grodziczno*, Pelplin 2003, s. 14.

⁶⁰ S. Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.*, Toruń 1961, s. 166.

Dynamiczny rozwój osadnictwa, mający miejsce w XVI i XVII wieku uległ zahamowaniu w XVIII stuleciu. Było to spowodowane wojnami, pustoszącymi ziemie nad Drwęcą od pierwszej połowy XVII wieku, epidemiami oraz klęskami żywiołowymi. Po 1772 roku na sile przybrała kolonizacja niemiecka. W wyniku konfiskaty dóbr szlacheckich oraz królewskich i przekazania ich Prusakom powstały wielkie gospodarstwa ziemskie. Sprzyjała temu ustawa uwłaszczeniowa z 1821 roku włączająca do majątków ziemie drobnych chłopów. W przypadku zagarniętej przez zaborcę własności kościelnej zachodził natomiast proces parcelacji. Powstałe w ten sposób parcele trafiały przede wszystkim w ręce niemieckie.

Wspomniane wyżej procesy doprowadziły do zmian w strukturze osadniczej. Zwarte siedliska rozpadły się, zaś nowe gospodarstwa zakładano głównie wzdłuż prosto wytyczonej drogi po jednej lub obu jej stronach. Odległość między poszczególnymi zagrodami była dość duża. Dominował system blokowy oraz blokowo-pasmowy. Powstające w ten sposób kolonie cechowały się zabudową luźną o dużej (liczącej niekiedy kilka kilometrów) rozciągłości⁶¹. Przykładem tego typu miejscowości są leżące w zachodniej części gminy Kurzętnik: Kamionka, Kąciaki, Lipowiec, Małe Bałówki, Otręba, Szafarnia. Należy jednak podkreślić, że powstawanie wsi o luźnej zabudowie nie zawsze było wynikiem parcelacji lub komasacji. W niektórych przypadkach decydowały warunki terenowe jak np. występowanie obszarów bagnistych lub morenowo-czołowych⁶².

Prowadzona przez zaborcę akcja kolonizacyjna uległa intensyfikacji u schyłku XIX stulecia. W okresie tym założono nowe osady w pobliżu miast oraz dużych wsi zmierzając do jak największej koncentracji osadnictwa niemieckiego. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości rozpoczął się proces parcelacji majątków przekraczających powierzchnię 180 ha. Ziemię lubawską podzielono w tym czasie na 3 gminy miejskie: Lidzbark Welski, Lubawa, Nowe Miasto; gminy wiejskie oraz obszary dworskie wyłączone spod władzy samorządu i administrowane przez właścicieli (lub zarządców). Pomimo parcelacji udział wielkiej własności w strukturze użytkowania ziemi utrzymywał się na wysokim poziomie. Według danych statystycznych z 1934 roku struktura własności gruntów w powiecie lubawskim wyglądała następująco: majątki państwowe i Państwowego Banku Rolnego – 396 ha, wielka własność polska – 6996 ha, wielka własność niemiecka – 5580 ha, wsie o przewadze własności polskiej (ponad 60%) – 55 090 ha, wsie posiadające polską własność ponad 40% – 2240 ha. Ogólna powierzchnia powiatu wynosiła 84 162 ha. Gospodarka rolna opierała się na produkcji zboża i ziemniaków. Do najważniejszych upraw w drobnych gospodarstwach należały: ziemniaki, owies, mieszan-

⁶¹ J. Falkowski, op. cit. ss. 185–186.

⁶² *Powiat nowomiejski* [informator], oprac. Starostwo Powiatowe w Nowym Mieście Lubawskim, Bydgoszcz 2015, s. 5.

ki zbożowe, jęczmień i rośliny pastewne⁶³. W niektórych wsiach obok rolnictwa funkcjonował przemysł spożywczy oraz mineralny. Ponadto na terenach wiejskich powiatu działało kilka tartaków, cegielni i żwirowni.

Podczas II wojny światowej sytuacja gospodarstw rolnych uległa znacznemu pogorszeniu w wyniku prowadzonej przez Niemców gospodarki rabunkowej. Dalszych zniszczeń dokonały wojska sowieckie dewastując zabudowania i kradnąc wszelkiego rodzaju wyposażenie. Podczas wojny w powiecie zostało zburzonych 220 gospodarstw, a 4650 ha użytków rolnych nie nadawało się do uprawy. Dodatkowo ponad 280 gospodarstw o łącznej powierzchni 4044 ha było opuszczonych przez niemieckich właścicieli⁶⁴.

W okresie powojennym komunistyczne władze upaństwowiły majątki polniemieckie poddając je następnie parcelacji lub tworząc z nich państwowe gospodarstwa rolne (PGR-y). Parcelacja dosięgła również majątki, których powierzchnia przekraczała 100 ha⁶⁵. W 1945 roku do rozparcelowania przeznaczono w powiecie 48 majątków o ogólnej powierzchni 12 984,74 ha, wyłączając z tego stanu 5 obiektów o powierzchni 2806,6 ha⁶⁶. Cały proces zakończył się wiosną 1947 roku, natomiast w późniejszym czasie dokonano niewielkich modyfikacji. Rozparcelowano 43 majątki o powierzchni 10 683 ha. W pierwszej fazie ziemię otrzymało 813 rodzin na ogólną powierzchnię 5506 ha. Wśród nowych właścicieli dominowała służba folwarczna (603 rodziny), pomiędzy którą rozparcelowano 4319,5 ha oraz bezrolni (90 rodzin), którym przyznano 692 ha. W lipcu 1945 roku na terenie powiatu lubawskiego zarejestrowano 274 gospodarstwa polniemieckie o łącznej powierzchni 3830 ha. Do lipca 1945 roku osiedlono tam 14 rodzin z Kresów Wschodnich oraz 46 rodzin z Polski centralnej i południowej. Pozostałe gospodarstwa zasiedliła ludność żyjąca w powiecie od wielu lat. W sierpniu 1945 roku znacjonalizowano należące do dwunastu majątków lasy o powierzchni 1626,5 ha. Działanie te objęły majątki w Wardęgowie, Ostrowitem, Czachówkach, Montowie, Katlewie, Mortęgach, Rakowicach, Rodzonem, Gwiżdżinach, Bagnie, Studzie i Lubstynie⁶⁷. Można uznać, że właśnie wtedy zakończyła się pierwsza faza przemian, polegająca na prowizorycznym podziale majątków. Podziału ziemi opartego o pracę mierniczych dokonano w drugiej fazie, która rozpoczęła się jesienią 1945 roku. Dnia 2 października zatwierdzono projekt podziału majątku Tylice. Jeszcze w 1945 roku Powiatowy Urząd Ziemski wydał decyzje dotyczące kolejnych dwóch majątków. W następnym roku wydano 33 decyzje, a w styczniu 1947 roku pozostałe. Do 1947 roku przejęto

⁶³ T. Kochanowski, *Nowomiejskie w latach 1918 – 1939*, „Warmia i Mazury”, 1971, nr 1, s. 18.

⁶⁴ Idem, *Z badań nad organizacją nowomiejskiego rolnictwa w latach 1945–1948*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1974, nr 2, s. 200.

⁶⁵ J. Falkowski, op. cit. s. 191.

⁶⁶ T. Kochanowski, op. cit., s. 200.

⁶⁷ Ibidem, s. 203.

288 gospodarstw poniemieckich o powierzchni 4225,33 ha. Ludności miejscowej zostały przekazane 103 gospodarstwa, osobom z Polski centralnej i południowej 50 gospodarstw, repatriantom i przesiedleńcom z Kresów Wschodnich – 43, różnym instytucjom – 9. Obok wyżej omówionych gospodarstw poniemieckich o powierzchni poniżej 100 ha, rozdysponowano także 69 gospodarstw poniżej 5 ha. Te niewielkie gospodarstwa przejął Referat Finansów Rolnych⁶⁸.

W okresie powojennym władze szerzyły propagandę na rzecz utworzenia państwowych gospodarstw rolnych oraz rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Hasła te nie spotkały się jednak z szerszym odzewem wskutek czego na terenie powiatu nowomiejskiego do połowy lat 50-tych powstało tylko 5 spółdzielni produkcyjnych (o łącznej powierzchni 800 ha) oraz 15 PGR-ów (o łącznej powierzchni 5 tys. ha). Tego typu gospodarstwa powstawały głównie we wsiach zdominowanych przez dawną służbę folwarczną bądź ludność napływową⁶⁹. Do miejscowości, w których funkcjonowały PGR-y należą Bagno, Czachówki, Gwiżdżyny, Hartowiec⁷⁰, Katlewo, Linowiec, Łąkorek, Montowo, Mszanowo, Nawra (Pregowizna), Ostrowite, Radomno, Sędzice, Szwarzonowo. W latach 1945–1990 rolnictwo uspołecznione miało na terenie powiatu nowomiejskiego niewielki udział w strukturze użytkowania ziemi. Według analizy sytuacji społeczno-gospodarczej przeprowadzonej (przez I sekretarza Komitetu Powiatowego Polskiej Partii Robotniczej) w sierpniu 1947 roku 90% ziemi znajdowało się w rękach właścicieli prywatnych, natomiast pozostałe 10% w posiadaniu gospodarstw Państwowych Nieruchomości Ziemskich (z których następnie utworzono PGR-y). W 1960 roku użytki rolne państwowych gospodarstw rolnych zajmowały 5083 ha, czyli niespełna 8% użytków rolnych powiatu. Z kolei rolnicze spółdzielnie produkcyjne użytkowały 821 ha, tj. 1,3% ogółu użytków rolnych⁷¹. Dekadę później w PGR-ach było 7612 ha gruntów (9% powierzchni ogólnej), w tym 5489 ha użytków rolnych. Taki stan utrzymał się do końca lat 80-tych. W lipcu 1971 roku na terenie powiatu nowomiejskiego zostało powołane jedno wielozakładowe państwowe gospodarstwo rolne, w skład którego weszły dotychczasowe przedsiębiorstwa PGR⁷².

Na początku lat 70-tych w powiecie funkcjonowało również 75 kółek rolniczych zrzeszających ponad 3,5 tys. gospodarzy⁷³. W oparciu o nie powołano (1975 r.) Spółdzielnie Kółek Rolniczych (SKR-y). Początkowo kółka rolnicze miały charakter usługowy dla rolnictwa indywidualnego świadcząc głównie usługi mechaniczne. Organizacje te borykały się z problemami finansowymi oraz

⁶⁸ Ibidem, ss. 207–208.

⁶⁹ J. Falkowski, op. cit., ss. 192–193.

⁷⁰ Obecnie wieś Hartowiec należy do powiatu działdowskiego.

⁷¹ J. Falkowski, op. cit., s. 623.; T. Kochanowski, op. cit., s. 210.

⁷² Z. Rekuć, *Rezerwy w organizacji PGR*, „Gazeta Olsztyńska”, 1972, nr 12, s. 4.

⁷³ S. Kuchciński, *Sejmik nowomiejskich rolników. Przedwyborcze rozmowy*, „Głos Olsztyński”, 1965, nr 63, s. 3; W. Jaros, *W zbiorowym działaniu [Kółka rolnicze w powiecie nowomiejskim]*, „Gazeta Olsztyńska”, 1971, nr 248, s. 3.

brakiem wystarczającej ilości sprzętu. W 1971 roku na 75 kółek tylko 45 posiadało przynajmniej 1 ciągnik⁷⁴. Tak słabe zaplecze techniczne poważnie obniżało efektywność usług traktorowo-maszynowych. W późniejszym czasie (szczególnie po reorganizacji w 1980 roku) na kółka rolnicze zaczęto nakładać obowiązki produkcyjne. Nie poprawiło to jednak sytuacji, a ostatecznie wiele z nich zamknięto z powodu wysokiego zadłużenia⁷⁵.

Pomimo stosunkowo niewielkiego udziału w strukturze użytkowania ziemi nowe formy osadnictwa: PGR-y, Państwowe Ośrodki Maszynowe (POM-y), spółdzielnie produkcyjne, zespoły szkół rolniczych z infrastrukturą gospodarczą i mieszkalną w znacznym stopniu przekształciły dotychczasowy krajobraz wiejski, wprowadzając także nowy rodzaj powiązań między osiedlami – wynikający z realizowanych przez nie funkcji⁷⁶. Dominował tam (PGR) wielkoblokowy układ pól, który po transformacji ustrojowej w 1989 roku został wyparty przez układ małoblokowy stosowany w małych, prywatnych gospodarstwach. Na bazie PGR Nowe Miasto Lubawskie utworzono Gospodarstwo Rolne Skarbu Państwa w Nowym Mieście Lubawskim. Jego restrukturyzacja rozpoczęła się w listopadzie 1992 roku. Program zmian przewidywał wyłączenie i sprzedaż rolnikom ok. 800 ha gruntów z 6400 ha będących w dyspozycji gospodarstwa⁷⁷. Na podstawie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa z 1991 roku oddziały Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa były zobowiązane do przeprowadzenia przetargów na sprzedaż lub dzierżawę nieruchomości określonych w programie. W wyniku przetargów przekazano osobom fizycznym lub spółkom pracowniczym nieruchomości: Bagno, Czachówki, Montowo, Hartowiec, Radomno, Sędzice, Szwarcenowo, Nawra (Szkółka). Początkowo nie rozstrzygnięto natomiast przetargów na nieruchomości Bagno I (zakład), Katlewo, Łąkorek, Ostrowite i Pręgowizna. Z kolei PGR Gwińdziny i PGR Linowiec usamodzielnily się odpowiednio w 1990 i 1992 roku⁷⁸.

W rolnictwie indywidualnym średnia wielkość gospodarstwa po 1945 roku wahała się w granicach 7–8 ha⁷⁹. Transformacja ustrojowa 1989 roku spowodowała zmianę w wielkości i kształcie rozłogu gospodarstw rolnych w kierunku powiększania ich areалу, zwłaszcza na północy Polski. Było to efektem przejmowania przez osoby prywatne dawnych gospodarstw państwowych⁸⁰. Proces ten nie ominął po-

⁷⁴ Ibidem, s. 3.

⁷⁵ J. Falkowski, op. cit., s. 624.

⁷⁶ J. Falkowski, op. cit., ss. 191–192.

⁷⁷ A. Krzemieniewski, *Nowe oblicze PGR-ów*, „Drwęca”, 1992, nr 3, s. 4.

⁷⁸ Ibidem, s. 4.

⁷⁹ S. Kuchciński, op. cit., s. 3.

⁸⁰ J. Falkowski, *Wielofunkcyjność i próba wyróżnienia funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski*, *Studia obszarów wiejskich*, 2014, T. 35, s. 15.

wiatu nowomiejskiego, jednakże popegeerowskie grunty oraz budynki inwentarskie stały się własnością dość wąskiej grupy rolników indywidualnych.

Przez kolejne stulecia na ziemiach powiatu nowomiejskiego powstawały wsie różnego typu. Od wczesnego średniowiecza zakładano widlice (np. Radomno), okolnice, owalnice (np. Brzozie Lubawskie, Bratuszewo, Sugajenko) wielodrożnice i ulicówki. Dwa ostatnie typy dominują aż po dzień dzisiejszy. Ulicówkami są m.in. (gm. Biskupiec Pomorski) Bielice, Czachówki, Fitowo, Krotoszyny, Lipinki, Ostrowite (częściowo), Piotrowice, Słupnica, Sumin, Szwarcenowo; (gm. Kurzętnik) Lipowiec, Krzemieniewo, Mikołajki, Nielbark, Wawrowice, Wielkie Bałówki; (gm. Grodziczno) Linowiec, Mroczenko, Ostaszewo, Trzcin, Zwiniarz; (gm. Nowe Miasto Lubawskie) Boleszyn, Chrośle, Gwiżdżyny, Nawra, Pustki, Skarlin, Tylice. Spośród wielodrożnic wymienić można Bratian, Gryżliny, Jamielnik, Lekarty, Łąkorz, Marzęcice, Montowo, Mroczo, Mszanowo, Nowy Dwór Bratiański, Pacółtowo, Tereszewo. Do grupy wsi pochodzących z kolonizacji na prawie niemieckim (od XIII w.), scalania (od XVI w.) i parcelacji zalicza się występujące na omawianym terenie rzędówki (np. Małe Bałówki, Zajączkowo). Typy wsi powstałe w wyniku osadnictwa z północnych obszarów Korony (XIV–XVIII) to różnego rodzaju przysiółki (np. Bagno). Wsie samotnicze pochodzą z epoki nowożytnej i XIX wieku⁸¹. Zaliczają się do nich m.in. Kamionka, Kąciki, Lipowiec, Otręba, Tomaszewo, Szafarnia.

Odrębną kwestię związaną z krajobrazem kulturowym stanowi sieć drogową powiatu nowomiejskiego. Jak już wspomniano, w I i II stuleciu przez omawiany obszar wiodły ważne szlaki handlowe. Pierwszy wiodł z Południa do bogatej w bursztyn Sambii, natomiast drugi od ujścia Wisły przez Wołyń nad Morze Czarne. We wczesnym średniowieczu podstawowy szlak biegł z Płocka przez ziemię dobrzyńską, przeprawę na Brynicy (w pobliżu Świecia nad Drwęcą), gród w Nielbarku i dalej w stronę Prus. Możliwe, że prowadził on do faktorii handlowej Truso lub na Sambię⁸². Przez ziemie powiatu mogło również przebiegać odgałęzienie drogi wiodącej z Mazowsza, przez bród na Wkrze, Łążyn, Lubawę, zachodni brzeg Jezioraka w stronę Dzierzgonia, a dalej do Gdańska lub na Sambię. Szlak ten nosił nazwę (II poł. XIV w.) *via ruthenicalis*. Biegł pomiędzy biskupią i zakonną częścią ziemi lubawskiej niedaleko jeziora Hartowiec, przecinał rzeczkę Prątnicę, aż do Drwęcy⁸³. W XV stuleciu *via ruthenicalis* była ważnym szlakiem hanzeatyckim z Gdańska przez Iławę, Lubawę, Działdowo, Ciechanów oraz Drohiczyn do Brześcia Litewskiego⁸⁴. Prowadzona w XIII wieku kolonizacja krzyżacka przyczyniła się do powstania nowych połączeń drogowych, które funkcjonowały również w okresie

⁸¹ Idem, *Ziemia lubawska*, s. 198.

⁸² K. Grażawski, *Ziemia lubawska we wczesnym średniowieczu (od VIII do pierwszej połowy XIII wieku)*, w: *Lubawa*, s. 61.

⁸³ Ibidem, s. 95.

⁸⁴ A. Radziwiński, *Lubawa – dzieje miasta i regionu w średniowieczu*, w: *Lubawa*, s. 122.

nowożytnym. Średniowieczną genezę miał zapewne szlak prowadzący z Prabut przez Grazymowo, Jawty Wielkie, Kisielice, Piotrowice do Biskupca Pomorskiego. Wiadomo, iż w Piotrowicach trakt przebiegał przez most. Potwierdzeniem istnienia szlaku w Biskupcu Pomorskim była (nieistniejąca już) Brama Prabucka od strony północnej. Biskupiec posiadał także połączenie z Lubawą przez Skarlin i Bratian lub przez Fitowo, Krotoszyny, Jamielnik, Radomno i Rodzone. Do Nowego Miasta Lubawskiego droga wiodła (podobnie, jak i dziś) przez Wawrowice i Marzęcice⁸⁵. Przez ziemie powiatu przebiegała również droga wiodąca z Grudziądza przez Wielką Tymawę, Biskupiec Pomorski, Krotoszyny, Wonnę (Durę), Jamielnik, Iławę, Nową Wieś, Karłowo, Frednowy, Wiewiórkę, Samborowo, Ostródę, Lubajny, Buńki, Stare Jabłonki, Dłużki, Rapaty, Podlejski, Nagłady, Dajtki do Olsztyna. Do Biskupca Pomorskiego wjeżdżało się od strony zachodniej, natomiast wyjeżdżało w kierunku północnym przez Bramę Prabucką. Następnie droga skręcała na wschód przecinając most na Osie⁸⁶. Przez Zwiniarz (gm. Grodziczno) biegł szlak z Gdańska przez m.in. Tczew, Malbork, Dzierżgoń, Susz, Iławę, Lubawę, Łązyn, Rybno, Działdowo, Mławę do Warszawy. Należy również pamiętać o drogach podrzędnych, łączących poszczególne wsie. Druga połowa XIX wieku to czas powstawania na terenie powiatu dróg brukowanych z Nowego Miasta Lubawskiego do sąsiednich miejscowości⁸⁷. W 1854 roku oddano szosę do Biskupca Pomorskiego przebiegającą przez Marzęcice, Wawrowice oraz Bielice. Dekadę później otwarto połączenie z Lubawą, przez Bratian. Szosa do Kurzętnika ukończona została w 1868 roku, natomiast do Lidzbarka Welskiego w 1877 roku. Niedługo później (1881 r.) po utwardzonej nawierzchni można było dojechać do Skarlina⁸⁸. Przez kolejne dziesięciolecia w powiecie przybierało dróg o utwardzonej nawierzchni. Współcześnie głównym szlakiem komunikacyjnym jest droga krajowa nr 15 przebiegająca przez wsie: Bratian, Łąki Bratiańskie, Kurzętnik, Nielbark, Brzozie Lubawskie⁸⁹. Trasami o dużym znaczeniu są drogi wojewódzkie: nr 538 (Radzyń Chełmiński – Rozdroże) przebiegająca przez Katlewo, Grodziczno, Linowiec, Kuligi, Tylice, Pacółtowo, Nowe Miasto Lubawskie, Marzęcice, Wawrowice, Bielice, Fitowo, Biskupiec Pom., Podlasek, Wielką Tymawę oraz nr 541 (Lubawa – Dobrzyń nad Wisłą) biegnąca przez Montowo i Ostaszewo. W powiecie nowomiejskim znajduje się ponadto 28 dróg powiatowych o łącznej długości 233,89 km oraz drogi gminne, których łączna długość wynosi 588,66 km. Długość wszystkich dróg publicznych na obsza-

⁸⁵ ks. W. Szulist, *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Warmii i Mazur w XVI–XVIII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1972, nr 2–3, s. 311.

⁸⁶ Ibidem, ss. 310–311.

⁸⁷ M. Barański, *Rewitalizacja centrum Nowego Miasta Lubawskiego Etap 1. Badania historyczne nawierzchni jezdni i chodników, ul. Rynek, ul. 3 Maja i 19 Stycznia*, Warszawa 2010, s. 4.

⁸⁸ K. Wajda, *Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772–1914*, w: *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys*, s. 100.

⁸⁹ Planowana obwodnica Nowego Miasta Lubawskiego w ciągu DK nr 150minie stolicę powiatu od strony wschodniej, pomijając także zabudowania Bratiana, Kurzętnika, Nielbarka i Brzozia Lubawskiego.

rze powiatu nowomiejskiego wynosi razem 893,789 km, co daje wskaźnik 1,29 km na 1 km² powierzchni⁹⁰. Specyficzną sytuacją dla dróg powiatu nowomiejskiego jest zadrzewienie. W oparciu o przeprowadzoną przez Zarząd Dróg Powiatowych w Nowym Mieście Lubawskim analizę występowania drzew przy drogach powiatowych stwierdzono, że szacunkowo na ok. 35% długości dróg drzewa występują w poboczu lub na jego krawędzi. Na nieco ponad 20% długości dróg drzewa występują w pasie drogowym, lecz poza poboczem drogi⁹¹. W ciągach dróg powiatowych znajduje się 10 mostów (Piotrowice, Wonna, Ciche, Kaługa, Bielice, Ruda, Sędzice, Grodziczno, Trzcin, Nowe Miasto Lubawskie), 17 przepustów o świetle większym lub równym 120 cm (Sumin, Skarlin, Nawra, Nielbark, Świniarc, Szwarcenowo, Lipowiec – 2, Krzemieniewo, Mroczenko, Montowo, Grodziczno, Mierzyn, Radomno – 3, Łąkorek); 2 wiadukty, 4 przejazdy na czynnych liniach kolejowych Warszawa – Gdańsk (Montowo), Iława Jabłonowo-Pomorskie (Ostrowite, Lipinki, Bielice), 8 skrzyżowań z nieczynnymi liniami kolejowymi Zajęczkowo – Lubawskie, Iława – Brodnica (wszystkie przejazdy na zlikwidowanych liniach zostały przebudowane i obecnie ich nawierzchnia jest zlicowana z nawierzchnią drogi)⁹².

Analiza krajobrazu kulturowego

Na terenach wiejskich powiatu zachowało się wiele historycznych obiektów architektury sakralnej i świeckiej. Niezależnie od tego, czy są one zabytkami, czy też nie posiadają tego statusu stanowią świadectwo kultury oraz poziomu zaawansowania technicznego miejscowej społeczności w poszczególnych epokach. Niniejszy podrozdział zawiera omówienie obiektów sakralnych: kościołów, kaplic, cmentarzy, krzyży przydrożnych, kapliczek, miejsc pamięci oraz świeckich: rezydencji, budynków przemysłowych, dworców, szkół i domów mieszkalnych.

Architektura sakralna

Budownictwo sakralne reprezentowane jest przede wszystkim przez kościoły, których wieże od stuleci dominują w panoramie poszczególnych wsi. Najstarsze świątynie – gotyckie, wzniesione w XIV stuleciu przez Krzyżaków – zachowały się w Grodzicznie, Lipinkach, Łąkorzu, Ostrowitem i Skarlinie⁹³. Są to budowle orien-

⁹⁰ *Plan rozwoju sieci drogowej dróg powiatowych powiatu nowomiejskiego na lata 2014–2019*, oprac. Starostwo Powiatowe w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie 2014, s. 17.

⁹¹ *Ibidem*, ss. 35–36.

⁹² *Ibidem*, ss. 33, 38, 40–41.

⁹³ Kościoły gotyckie zachowały się również w posiadających krajobraz miejski Biskupcu Pomorskim i Kurzętniku.

towane, co oznacza, że ich prezbiteria zwrócono ku Wschodowi (kierunek nadejścia Chrystusa podczas Powtórnego Przyjścia). Kościoły zostały zbudowane z czerwonej cegły (wątek gotycki) na kamiennych podmurówkach. Wyjątkiem jest świątynia w Skarlinie wzniesiona z kamienia polnego, wzbogaconego ceglany m. in. otworów okiennych i wejściowych oraz szczytów⁹⁴. Od strony zachodniej kościoły posiadają kwadratowe wieże mieszczące wejście główne. Ściany jednonawowych, prostokątnych korpusów mają ostrołukowe wnęki okienne, a od zewnątrz zdobią je tynkowane na biało blendy (Grodziczno, Lipinki, Ostrowite, Łąkorz). Spośród elementów dekoracyjnych wymienić można również pilastry ze sterczynami (Ostrowite). Prezbiteria mieszczą się w wydzielonej części (Grodziczno, Skarlin) lub zostały wyznaczone wewnątrz nawy głównej (np. poprzez zastosowanie podwyższenia). Od strony północnej i południowej do ścian korpusów lub prezbiteriów (Skarlin) przylegają niewielkie budynki mieszczące zakrystie, kaplice, kruchty boczne bądź składowe. Należy odnotować, iż w Grodzicznie, Łąkorzu i Skarlinie zewnętrzne ściany kościołów wsparte są przyporami (szkarpami). Elementy te umieszczono w narożnikach korpusów i wież oraz przy bocznych ścianach korpusu (w przypadku Skarlina również prezbiterium). Nawy kościołów przykryto dachami dwuspadowymi, wieże z kolei namiotowymi (Grodziczno, Lipinki, Łąkorz, Skarlin) lub wielospadowymi (Ostrowite). W XVII i XVIII stuleciu większość wspomnianych kościołów została poddana barokizacji, jednak nie wpłynęło to znacząco na zmianę ich gotyckiego charakteru. Przy niemal wszystkich świątyniach gotyckich znajdują się cmentarze. Na terenie powiatu nowomiejskiego zachowały się również 3 kościoły drewniane z I poł. XVIII wieku. Orientowane budowle o konstrukcji zrębowej⁹⁵ można podziwiać w Boleszynie, Szwarcenowie i Tylicach. Wzniesiono je na kamiennej lub kamienno-ceglanej podmurówce, a ich zewnętrzne ściany zostały odeskowane. Świątynie składają się z wieży mieszczącej wejście główne (od zachodu), prostokątnego i trójnawowego korpusu z bazylikowym lub halowym układem wewnątrz oraz trójbocznie zamkniętego prezbiterium. Przy północnych i południowych elewacjach korpusów bądź prezbiteriów stoją przybudówki pełniące funkcję zakrystii, kruchty lub składowe. Zamieszczone w ścianach bocznych okna (prostokątne lub ostrołukowe) otoczone są drewnianymi opaskami. Korpusy drewnianych kościołów zwieńczono dachami dwuspadowymi, wieże konstrukcjami namiotowymi, zaś prezbiteria dachami cztero i pięciospadowymi. Obok świątyń znajdują

⁹⁴ M. Rubinkowicz, *Zabytki dekanatu nowomiejskiego*, w: *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. ks. S. Kardasz, T. 13, Toruń 1998, s. 21.; Zob. także: T. Sadkowski, *Drewniana architektura sakralna na Pomorzu Gdańskim w XVIII – XX wieku*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych, Gdańsk 1997, ss. 206–208.

⁹⁵ W Szwarcenowie konstrukcję nośną zamieniono (1978–1982 r.) na stalową.

się niewielkie cmentarze z II poł. XIX wieku. Dla uzyskania szerszego poglądu na architekturę tego typu budowli warto przedstawić opis kościoła w Boleszynie. Wzniesiony w latach 1721–1722, został poddany gruntownej przebudowie w 1739 roku, natomiast konsekrowano go w roku 1742. Kościół znajduje się w centrum wsi na terenie czworokątnego założenia cmentarnego zamkniętego ogrodzeniem. Świątynia stoi na fundamencie kamiennym. Korpus nawowy, prezbiterium i wieża zostały wzniesione w konstrukcji drewnianej, zrębowej na podmurówce kamienno-ceglanej⁹⁶. Zakrystia i składzik przylegające do obu stron prezbiterium są murywane z cegły pełnej na zaprawie cementowo-wapiennej. Korpus nawowy przykryto wysokim dachem dwuspadowym. Od wschodu przylega do niego węższe i niższe prezbiterium kryte dachem pięciospadowym z metalową chorągiewką. Od strony zachodniej wznosi się masywna, kwadratowa wieża z prostokątnym otworem wejściowym w szerokiej opasce. Posiada ona uskok w połowie wysokości i jest kryta niskim dachem namiotowym z metalową iglicą. Boczne elewacje nawy są dwuosiove, z kolei elewacje prezbiterium jednoosiowe (w dolnej części przysłonięte przybudówkami). Prostokątne okna nawy i prezbiterium umieszczono w szerokich opaskach. Ponadto w ścianie wschodniej trójbocznego zamknięcia prezbiterium znajduje się okienko ośmioboczne. Elewacje nawy i prezbiterium wieńczy drewniany, profilowany gzyms podokapowy. Wnętrze kościoła jest jednonawowe z węższym prezbiterium na osi. W zachodniej części nawy znajduje się chór w konstrukcji drewnianej, belkowej. Od strony południowej przy kościele stoi drewniana dzwonnica⁹⁷. W odległości ok. 100 m na północ od kościoła wznosi się kaplica św. Huberta. Powstała ona w połowie XVIII stulecia, natomiast poświęcenia dokonano 3 IV 1846 roku. Drewniana, jednokondygnacyjna budowla wzniesiona jest w konstrukcji zrębowej na podmurówce kamiennej. Przykrywa ją wysoki dach namiotowy z latarnią w zwieńczeniu. Wzniesiona na rzucie kwadratu kaplica posiada prostokątny otwór drzwiowy i dwa otwory okienne w takim samym kształcie. Wejście główne znajduje się na osi elewacji frontowej (południowej). W elewacjach wschodniej i zachodniej umieszczono po jednym oknie. We wnętrzu znajduje się ołtarz z obrazem św. Huberta (1901 r.) w późnobarokowej ramie z I poł. XVIII wieku⁹⁸. Na terenie powiatu nowomiejskiego zachowały się również kościoły neostylowe z II połowy XIX i początków XX stulecia. Kościół w Gryźlinach powstał w latach 1896–1897. Neogotycki, jednonawowy budynek do 1945 roku roku był miejscem modlitwy ewangelików. Następnie stał się filią parafii rzymskokatolickiej w Radomnie, którą pozostaje po dzień dzisiejszy. Kościół wymurowano z cegły na

⁹⁶ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie Delegatura w Elblągu (AWUOZ), Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (KEZAiB) nr 3011.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ AWUOZ, KEZAiB nr 3042.

niskiej, kamiennej podmurówce. Do prostokątnej nawy przylega od południa wieża z zegarem i głównym wejściem umieszczonym w portalu schodkowym z profilowanej cegły. Po obu jej stronach znajdują się ozdobne szczyty z blendami i sterczynami⁹⁹. Od strony wschodniej do prezbiterium przylega zakrystia z dachem jednospadowym. Nawę i prezbiterium przykryto dachami dwuspadowymi. Świątynia posiada wysokie ostrołukowe okna, które w północnej ścianie prezbiterium są ujęte jedną blendą (nad nią zaś znajdują się 4 kolejne). Neogotycki kościół w Radomnie zbudowano w latach 1903–1906. Jest on murowany z cegły, z dużym udziałem kamienia (wysoki kamienny cokół). Ściany czteroprzęsłowego korpusu oraz prezbiterium wsparte są przyporami. Wejście do orientowanej budowli wiedzie przez ostrołukowe portale schodkowe z profilowanej cegły¹⁰⁰. Nad wejściem (elewacja zachodnia) wznosi się czterokondygnacyjna wieża z dachem namiotowym. Zachodnia ściana wieży wraz z zachodnim szczytem tworzą jedną płaszczyzną ozdobioną dwiema parami wydłużonych blend i sterczynami. W północnej stronie szczytu nawy znajduje się cios kamienny z datą 1903¹⁰¹. Elewacja południowa korpusu jest czteroosiowa, z portalem wejściowym w skrajnej osi zachodniej. Cztery osie posiada również elewacja północna. Elewacja południowa prezbiterium jest w całości przesłonięta bryłą zakrystii, z tynkowaną blendą zawierającą otwór okienny. Elewacja północna ma jedną oś, natomiast elewacja wschodnia posiada dwa otwory okienne i jest ujęta w przypory¹⁰². Nawa i prezbiterium przykryte są dachami dwuspadowymi, a zakrystia pulpitowym. Kościół neoromański w Brzoziu Lubawskim został zbudowany w latach 1872–1874, natomiast w II połowie ubiegłego stulecia odnowiono go i przebudowano w stylu neogotyckim. Orientowana świątynia jest wymurowana z cegły na kamiennej podmurówce. Posiada jednonawowy korpus i wyodrębnione prezbiterium. Od strony zachodniej wzniesiono wieżę z wejściem głównym, zakończoną strzelistym, ośmiobocznym dachem. W północnej ścianie korpusu zamieszczono 5 półokrągłych okien oraz wejście boczne (część środkowa). Przy ścianie południowej (również posiadającej 5 okien) znajduje się niewielka przybudówka. Pięcioboczne prezbiterium zawiera 3 okna półokrągłe. Elewacje korpusu zdobione są lizenami, zaś nad oknami znajduje się fryz arkadowy. Korpus i prezbiterium przykryto osobnymi dachami dwuspadowymi¹⁰³. Świątynię otacza cmentarz, na którym zachowała się gotycka kostnica z przełomu XIV i XV stulecia. Niewielką, prostokątną budowlę wymurowano z cegły

⁹⁹ S. Grabowski, op. cit., s.153; *Plan odnowy miejscowości Gryżliny na lata 2010 – 2017*, oprac. Urząd Gminy Nowe Miasto Lubawskie, Mszanowo 2010, s. 30; *Gmina Nowe Miasto Lubawskie. Przewodnik krajoznawczy*, red. A. Urbański, Toruń 1997, s. 32.

¹⁰⁰ *Gmina Nowe Miasto Lubawskie. Przewodnik krajoznawczy*, red. A. Urbański, s. 59.

¹⁰¹ S. Grabowski, op. cit, s. 261.

¹⁰² *Diecezja toruńska historia i teraźniejszość*, red. ks. S. Kardasz, T. 13, Toruń 1998, s. 100.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 42.

i zwieńczono dachem dwuspadowym. Ściany północna oraz wschodnia ozdobione są ostrołukowymi blendami, natomiast w zachodniej umieszczono wejście. Kościół w Mikołajkach został wzniesiony w 1780 roku. Murowany i orientowany, posiada szarą elewację. Ściany nawy głównej (z wyjątkiem wschodniej) wsparte są masywnymi przyporami. Wzniesiona od strony zachodniej wieża zawiera wejście główne oraz podłużne wnęki (po 4 w ścianach: północnej, zachodniej i południowej). Południowa ściana korpusu wsparta jest czterema przyporami pomiędzy którymi umieszczono 4 okna łukowe. Przy wzmocnionej trzema przyporami ścianie północnej dostawiono niewielką, ceglana przybudówkę mieszczącą boczne wejście (północna elewacja również posiada 4 okna łukowe). Kolejna przybudówka stoi przy wschodniej ścianie korpusu i mieści w swoich wnętrzach zakrystię. Kwadratową budowlę (podobnie jak nawę) zamyka dach wielospadowy. Wieżę przykrywa konstrukcja namiotowa, zaś ceglana przybudówkę dwuspadowa. W Zwiniarzu budowę kościoła rozpoczęto w 1913 roku. Świątynia jest murowana z cegły (styl gotycki) na kamiennym cokole. Pomiedzy prostokątnym korpusem z wyodrębnionym prezbiterium, a znajdującą się od strony południowej drewnianą wieżą, wzniesiono łącznik z łukowatym przejściem. Ściany zewnętrzne korpusu i łącznika pokrywa biały tynk. Obydwie budowle zwieńczone są dachami dwuspadowymi, a w dachu korpusu umieszczono wieżyczkę. Drewniana wieża zamknięta jest z kolei dachem namiotowym wykonanym z blachy¹⁰⁴. Przykładem architektury neostylowej jest również neogotycki kościół w Piotrowicach zbudowany w II połowie XIX stulecia. Kolejną grupę stanowią świątynie z pierwszej połowy XX wieku. Kościół w Gwiździnach został zbudowany w latach trzydziestych ubiegłego stulecia. Budowlę, orientowaną i murowaną z cegły na podmurówce kamiennej, powiększono w 1986 roku o prezbiterium. Nawa wzniesiona jest na planie prostokąta i posiada okna zamknięte w półokrągłych, podłużnych wnękach. Od strony zachodniej przylega do niej pięciokondygnacyjna wieża z kruchtą i głównym wejściem¹⁰⁵. Nawę przykrywa dach wielospadowy, natomiast wieżę namiotowy. Latem 1922 roku mieszkańcy wsi Krotoszyny zawiązali Komitet Budowy Kościoła¹⁰⁶. Rada kościelna postanowiła zaadaptować jeden z budynków mieszkalnych na kaplicę i dobudować do niego wieżę. Ponadto zakupiono budynek, który został przeznaczony na plebanię. Kościół poświęcono w lipcu 1923 roku, natomiast rok później Krotoszyny stały się samodzielną parafią. Budynek wzniesiony jest z czerwonej cegły. Główne wejście umieszczono w wieży od strony południowej. Przy wschodniej ścianie świątyni znajduje się otynkowana kruchta. Nawę przykrywa dach dwuspadowy, zaś

¹⁰⁴ A. Korecki, *Z dziejów Gminy Grodziczno*, s. 283.

¹⁰⁵ *Gmina Nowe Miasto Lubawskie*, s. 38.

¹⁰⁶ http://www.gminabiskupiec.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=6&subsub=25&menu=118&strona=1
[28.11.17]

wieżę konstrukcja czterospadowa. Obecnie w budynku mieści się kostnica. Położony od strony wschodniej cmentarz parafialny jest podzielony na dwie części wyznaczone aleją główną. Odchodzą od niej prostopadłe alejki, prowadzące do poszczególnych grobów oraz grobowców. W Tereszewie budowa kościoła rozpoczęła się pod koniec lat 30-tych, a ukończono ją już po II wojnie światowej. Najnowsze kościoły powiatu nowomiejskiego znajdują się w Bratianie, Jamielniku i Krotoszynach (nowy). Parafia pw. św. Brata Alberta Chmielowskiego w Bratianie została erygowana 1 lipca 1991 roku przez biskupa chełmińskiego Mariana Przykuckiego. Budowa kościoła rozpoczęła się wiosną 1993 roku, natomiast 14 listopada tegoż roku biskup toruński Andrzej Suski wmurował akt erekcyjny oraz kamień węgielny pochodzący z katakumb św. Kaliksta w Rzymie. Główne prace budowlane trwały do końca XX stulecia, zaś 19 września 2004 roku biskup toruński dokonał konsekracji kościoła. Parafia pw. św. Faustyny w Jamielniku została erygowana dekretem biskupa toruńskiego 21 maja 2000 roku. Wcześniej wieś należała do oddalonej o 5 kilometrów parafii w Radomnie. Budowa kościoła rozpoczęła się w lipcu 2000 roku i trwała do roku 2006. W Krotoszynach nowy kościół zaczęto wznosić w roku 2004¹⁰⁷. Odrebną kategorię stanowią miejsca związane z kultem maryjnym. Obok kościoła w Boleszynie, będącego jednym z Sanktuariów Maryjnych Diecezji Toruńskiej, należy wspomnieć o kaplicy w Wardęgowie oraz ruinach klasztoru w Łąkach Bratiańskich. Kaplica wznosi się w miejscu, gdzie w 1719 roku Matka Boża miała się ukazać jedenastoletniemu Andrzejowi, którego ojciec (jeszcze przed narodzinami chłopca) przeszedł z luteranizmu na katolicyzm¹⁰⁸. Budynek powstał w 1946 roku¹⁰⁹ i ma wymiary 13 × 7 m. Zbudowano go z cegły na podmurówce kamiennej. Prostokątna nawa posiada półkolistą zamkniętą prezbiterium, a od frontu kruchtę wejściową. Ściany boczne nawy mają trzy osie, a w pseudotransepcie są one dwuosiowe. Podział ten wyznaczony jest przez półokrągłe okna. Nawa, pseudotransept oraz kruchta kryte są dachami dwuspadowymi. Nad nawą umieszczona jest drewniana wieżyczka zamknięta blaszonym daszkiem, który uwieńczono krzyżem. We wnętrzu prezbiterium umieszczona jest dziewiętnastowieczna, drewniana figura Matki Bożej z Dzieciątkiem. Przy wejściu do kaplicy znajduje się

¹⁰⁷ <http://www.parafiakrotoszyny.pl/index.php/kronika-parafii/item/1-historia-parafii> [28.11.17]

¹⁰⁸ Na wieść o objawieniu do Wardęgowa zaczęli przybywać liczni pielgrzymi, a ówczesny biskup chełmiński Jan Kazimierz de Alten Bokum delegował komisję kierowaną przez dziekana nowomiejskiego ks. Jana Ewertowskiego. Oprócz chłopca przesłuchano także 7 innych osób. Zgromadzone informacje nie dały podstaw do uznania prawdziwości objawienia. W tej sytuacji wydano zakaz odprawiania nabożeństw, który jednak nie powstrzymał wiernych przed dalszym pielgrzymowaniem. Zamknięto również drewnianą kapliczkę wzniesioną w miejscu objawienia. Dzięki staraniom właścicieli Wardęgowa (rodzina Samplawskich) w 1816 r. zakaz cofnięto, a kapliczka została poświęcona.; cyt. za <http://niedziela.pl/arttykul/118615/nd/U-Pani-Wardegowskiej> [17.08.17]; „Łąkowska Pani”, 1999, nr 16.

¹⁰⁹ W połowie XIX w. drewnianą kapliczkę obudowano murem pruskim. Konstrukcja przetrwała do jesieni 1939 r., kiedy to spalili ją Niemcy.

studnia. W 1719 roku Maryja miała ukazać się pastuszkowi w obrazie namalowanym na blasze. Obraz przepadł, lecz w miejscu poszukiwań wytrysnęło źródółko, które z czasem obudowano cembrowiną. Od strony południowej wzniesiono przy kaplicy kamienny ołtarz polowy z dwuspadowym dachem krytym dachówką. Przed przybyciem Krzyżaków w Łąkach Bratiańskich noszących wówczas nazwę Lubenicz, Lochnic lub Lobnic¹¹⁰ znajdowało się miejsce pogańskiego kultu. Prusowie składali tam ofiary i biesiadowali na cześć bogini wiosny Maiumy (Maiume). Miejszem składania ofiar było najprawdopodobniej wzgórze znajdujące się na terenie późniejszego klasztoru. Według miejscowych przekazów już po chrystianizacji ziem nad Drwęcą wzgórze nazywane „Lelum – polelum” miało być powiększane przez pielgrzymów, którzy dorzucali kolejne garście ziemi. Wiadomo, iż pod koniec XIX stulecia znajdowała się tam kapliczka. W połowie lat 80-tych XX wieku wzniesienie zostało zniwelowane, a w jego miejscu założono sad¹¹¹. W XIII stuleciu w Łąkach miała objawić się Matka Boża. Według tradycji Maryja (a w innym wariantcie legendy Jej Łąkowska figura) ukazała się żebrakom (lub tylko żebrakom). Po uzdrowieniu tych ostatnich Matka Boża miała im przekazać polecenie dla brata Jana z Sandomierza – krzyżaka zamieszkującego na zamku w Bratianie – by w miejscu objawienia wybudował kościół. W drugiej połowie XIII wieku (najprawdopodobniej w 1257 r.) w Łąkach powstała drewniana kaplica, wybudowana przez samego brata Jana lub na jego koszt przez Zakon. Od tego momentu datuje się początek kultu Matki Bożej Łąkowskiej. Kolejna kaplicę (tym razem murowaną) zbudował ok. 1400 roku wójt bratiański Philipp von Kleeberg. Nosiła ona wezwanie Najświętszej Maryi Panny. Początkowo sława Łąk Bratiańskich miała charakter lokalny, jednak wraz upływem czasu jej zasięg rozszerzał się. W 1624 roku wojewoda pomorski i starosta bratiański Paweł Jan Działyński sprowadził nad Drwęcę zakon Franciszkanów Reformatów. Zakonników osadzono przy nieistniejącym dziś kościele św. Jerzego w Nowym Mieście, mimo protestów miejscowych luteran. Podczas oblężenia miasta w 1629 roku, świątynia oraz drewniany klasztor zostały zniszczone w związku z czym pojawiła się konieczność poszukania nowej siedziby dla zakonników. Przeniesienie ojców Reformatów do Łąk miało miejsce około roku 1631, jednak wkrótce zbudowany przez Działyńskiego drewniany klasztor spłonął. W 1638 roku wojewoda pomorski i starosta bratiański ufundował na terenie Łąk murowany kościół i klasztor. Ukończony w 1639 roku kościół poddano przebudowie w latach 1785–1790. Początkowo kompleks posiadał drewniane ogrodzenie, natomiast po 1656 roku wzniesiono mur. Według rycin po-

¹¹⁰ Ks. Edmund Piszcz w publikacji Łąki Bratiańskie, najstarsze miejsce kultu maryjnego w diecezji chełmińskiej wymienia określenia tj. Lobnic, Launitz, Loeben, Lochnic, Lubieniec i Lubenicz. Zob. ks. E. Piszcz, Łąki Bratiańskie – najstarsze miejsce kultu maryjnego w diecezji chełmińskiej, „Nasza Przeszość” 1971, T.34, s. 178.

¹¹¹ A. Korecki, Sanktuarium Matki Boskiej Łąkowskiej, „Drwęca”, 1991, nr 6, s. 8.; Lubański, Tajemnicze zniknięcie pogańskiego wzgórza, „Drwęca”, 1991, nr 6, s. 10. [przedruk „Super Nowości”, 1991, nr 5].

chodzących z XVIII stulecia klasztor zlokalizowany był na południe od kościoła. Tworzył go równoległy do świątyni długi budynek, do którego przylegały trzy inne (dwa pośrodku oraz jeden stykający się z nim prostopadle). Wszystkie budynki miały jedno piętro. Mieściły się tam cele oraz dormitarz zakonników. Klasztor posiadał dwa dziedzińce: większy (z krużgankami) i mniejszy. Po wyprowadzonych z dziedzińców schodach wiodła droga na górną kondygnację. Wschodnia część klasztoru mieściła refektarz i zakrystie, natomiast zachodnia pokoje dla gości. Przeprowadzona między 1785 a 1790 rokiem przebudowa kościoła pociągnęła za sobą rozbudowę klasztoru. Kościół posiadał kilka wejść. Główny portal zachodni wystawał w kształcie okrągłej przybudówki. Ponadto istniały jeszcze dwa boczne wejścia przy końcu wielkiego krużganka oraz jedno z klasztoru¹¹². Świątynia składała się z prostokątnej nawy (z wbudowaną kruchtą i umieszczonym nad nią chórem organowym) oraz prezbiterium. W latach 1683–1693 biskup chełmiński Zbigniew Opaliński ufundował przy świątyni kaplicę z kryptą¹¹³. Kolejna tego typu budowla powstała w 1716 roku, z fundacji Tomasza i Teresy Działyńskich. Po śmierci spoczęli oni w krypcie, która posiadała wejście z nawy kościoła i kaplicy biskupa Opalińskiego. W podziemiach klasztoru znajdowała się jeszcze trzecia (największa) krypta, umieszczona pod wschodnią częścią prezbiterium. Chowano tam zabalsamowane ciała w otwartych trumnach. Krypta jest miejscem wiecznego spoczynku pięćdziesięciu Franciszkanów¹¹⁴. Decyzją władz pruskich 27 września 1875 roku klasztor i kościół w Łąkach zostały zamknięte. Wszystkie zabudowania przeszły na własność państwa i trafiły w zarząd Ministerstwa ds. duchownych, pedagogicznych i medycznych¹¹⁵. Dnia 5 maja 1882 roku w wyniku pożaru spowodowanego uderzeniem pioruna spłonął dach i wieżyczki kościoła. Z wnętrza wyniesiono pod opieką prowincjałów (o. Rogeriusza Binkowskiego i o. Onufrego Laskowskiego) cudowną figurę Matki Bożej Łąkowskiej, którą przewieziono następnie do kościoła w Nowym Mieście Lubawskim¹¹⁶. Nieco ponad miesiąc później, tym razem we wnętrzu łąkowskiej świątyni, wybuchł kolejny pożar. Od 1883 roku ocalałe z pożogi zabudowania zaczęto rozbierać i niszczyć. Do dnia dzisiejszego w Łąkach zachowały się jedynie fragmenty murów klasztornych oraz brama (tzw. gospodarcza) odrestaurowana w 2003 roku (została wówczas nadbudowana, otynkowana i wyposażona w drewniane wrota)¹¹⁷. Umieszczono na niej tablicę infor-

¹¹² A. Korecki, *Sanktuarium Maryjne w Łąkach Bratiańskich*, Pelplin 2002, s. 82.

¹¹³ Biskup Zbigniew Opaliński został w niej pochowany 11 sierpnia 1693 r.

¹¹⁴ S. R. Ulatowski, *Ożyje łąkowskie Sanktuarium*, „Gazeta Nowomiejska”, 2000, nr 51, s.5.

¹¹⁵ A. Korecki, op. cit., s. 76.

¹¹⁶ Pochodząca z 1402 r. figura do dnia dzisiejszego znajduje się w ołtarzu głównym nowomiejskiej bazyliki pw. św. Tomasza Apostoła.

¹¹⁷ *Prace konserwatorskie na terenie byłego klasztoru w Łąkach Bratiańskich*, „Drwęca. Pismo społeczno-kulturalne ziemi nowomiejskiej”, 2003, nr 1, s. 8.

mująca o osobach spoczywających w podziemnych (obecnie niedostępnych) kryptach. W grudniu 1999 roku powstało „Bractwo Łąkowskie”, które zaopiekowało się dawnym Sanktuarium. Jego teren został uporządkowany, zamontowano i zabezpieczono metalową bramę, wybudowano ołtarz, stacje drogi krzyżowej, a w 2002 roku odrestaurowano zabytkową kamienną studnię i ustawiono tablicę z informacjami o historii miejsca¹¹⁸. W grudniu 2000 roku na łamach „Gazety Nowomiejskiej” kapelan bractwa przewidywał, że realnym terminem odbudowy klasztoru będzie najbliższe 15 lat¹¹⁹. Niestety prognozy te okazały się zbyt optymistyczne. Sanktuarium nazywane niegdyś „zachodniopruską Częstochową” wciąż czeka na przywrócenie dawnego blasku.

Charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego powiatu są liczne obiekty małej architektury sakralnej, a w szczególności kapliczki. Większość z nich zbudowana jest na planie kwadratu i składa się z cokołu oraz prostopadłociennej wnęki (z jedną lub kilkoma niszami) zwieńczonej daszkiem (trójkątnym, półokrągłym, dwu lub wielospadowym)¹²⁰. Budowle tego typu przeważnie są wymurowane z cegły i otynkowane. Można wyróżnić także kapliczki betonowe, lastrykowe oraz drewniane. W wielu przypadkach są one ustawione na betonowych płytach lub otoczone niewielkim placem z kostki brukowej. Często praktyką jest ogradzanie kapliczki niskim płotem oraz sadzenie wokół niej roślin ozdobnych. W niszach zamieszczane są figury Chrystusa, Matki Bożej i świętych (m.in. św. Antoniego, św. Jana Chrzciciela, św. Floriana, św. Teresy, św. Huberta). Najwięcej kapliczek poświęconych jest Maryi. W przypadku obiektów posiadających dwie nisze zdarza się, iż w jednej umieszczono postać Zbawiciela, zaś w drugiej Jego Matki. Dachy kapliczek są z reguły zwieńczone (metalowym lub drewnianym) krzyżem. Na przytwierdzonych do cokołu lub wnęki tablicach zamieszczone są wezwania (np. *Najświętsze Serce Jezusa zmiłuj się nad nami, Królowo Polski módl się za nami, Matko nie opuszczaj nas*) lub fragmenty modlitw, a niekiedy także data budowy poszczególnych kapliczek¹²¹. Nieco inną formę małej architektury sakralnej stanowią figury Chrystusa, Matki Bożej i świętych ustawione na kolumnach, postumentach lub głazach¹²². Również te obiekty otoczono niskimi płotami i roślinnością ozdobną. Podobnie jak w przypadku kapliczek posiadają one tablice zawierające wezwania. Ważnym elementem krajobrazu wiejskiego są krzyże przydrożne wykonane

¹¹⁸ Ibidem, s. 8.

¹¹⁹ S. R. Ulatowski, op. cit., s. 5.

¹²⁰ Często wnęki są przeszlone jedno lub wielostronnie; głównie oknami (drzwiczkami) półokrągłymi. W pojedynczych przypadkach wnęki mają formę kamiennej (lub ceglanej) grotty lub przezroczystej gabloty.

¹²¹ Na terenie powiatu występują również kapliczki posiadające metalowe chorągiewki informujące o dacie budowy. Poza tym zdarzają się obiekty nie posiadające tablic. Wówczas wezwanie wypisane jest bezpośrednio na frontowej ścianie cokołu.

¹²² W odróżnieniu od kapliczek, figur nie umieszczono we wnęcie lub gablocie.

z drewna lub metalu. W wielu przypadkach posiadają one betonowe podstawy, zaś ich przeciętna wysokość wynosi ok. 5–6 m. Obok licznych krzyży jednoramiennych na terenie powiatu (w Bratianie) znajduje się krzyż posiadający dwa równoległe ramiona. Jest to karawaka, czyli krzyż choleryczny, którym oznaczono miejsce zbiorowego pochówku ofiar epidemii. Według przekazów miejscowej ludności na terenie powiatu tego typu krzyży było więcej. Najczęściej stały one poza wsią na małym placu obsadzonym drzewami. Z czasem ulegały zniszczeniu, a w ich miejsce stawiano krzyże jednoramienne lub kapliczki¹²³. Wymienione powyżej obiekty małej architektury sakralnej można spotkać zarówno w zwartej zabudowie miejscowości, jak również w krajobrazie otwartym, przy drogach wśród pól, na rozstajach, w lasach¹²⁴. Na terenach wiejskich powiatu wyróżnić można 3 grupy cmentarzy: przykościelne rzymskokatolickie, parafialne rzymskokatolickie oraz poewangelickie. Pierwsza grupa została omówiona przy opisie świątyń. Cmentarze parafialne powstały głównie w II połowie XIX (np. Radomno, Szwarcenowo) lub w XX stuleciu (np. Gwiżdżyny, Tylice). Ich obszar wynosi średnio 1 ha. Zazwyczaj jest podzielony dwiema przecinającymi się alejami głównymi na 4 części. W punkcie przecięcia alei (lub w innych częściach cmentarza) ustawiony jest wysoki drewniany krzyż. Niektóre cmentarze posiadają ceglane bramy z trzema łukowatymi wnękami, w których umieszczono żelazne furty (Szwarcenowo, Tylice). Ostatnią grupę stanowią cmentarze poewangelickie. Powstały one głównie w XIX stuleciu, zaś kres ich funkcjonowania nastąpił w połowie lat czterdziestych ubiegłego wieku. Po II wojnie światowej, zapomniane, popadały w coraz większą ruinę. W większości są one zlokalizowane na skraju wsi w odległości 100–300 m od głównej szosy, a ich powierzchnia wynosi średnio 0,5 ha. Część cmentarzy została ulokowana na skraju lasu (niekiedy również na wzniesieniach). Wiele z nich jest obecnie mocno zaniedbane (Krzemieniewo, Kuligi – pobaptysterski, Łąkorz, Małe Bałówki, Osetno, Otręba¹²⁵, Podlasek, Skarlin, Słupnica, Tereszewo, Tomaszewo, Tylice – pobaptysterski). Niekiedy ze względu na bujną roślinność trudno nawet zidentyfikować obszar cmentarzy. Przygnębiające wrażenie wywołują zniszczone nagrobki oraz porzucane płyty nagrobne. Należy wspomnieć, że od kilku lat trwa proces porządkowania i upamiętniania cmentarzy poewangelickich. Z inicjatywy mieszkańców Szafarni na miejscowym cmentarzu ustawiono (2009 r.) pamiątkowy obelisk¹²⁶. W 2014 roku uprzątnięty został teren cmentarza w Gryźlinach, a w jego centralnej części również umieszczono obelisk z tablicą. Niedługo później (2016 r.)

¹²³ K. Kliniewski, *Miejsca nieznanne. Dziwny krzyż*, „Drwęca”, 2009, nr 4, s. 5.

¹²⁴ J. Wysocki, *Studium zróżnicowania regionalnego zabudowy wiejskiej regionu warmińsko-mazurskiego*, Olsztyn 2008, s. 79.

¹²⁵ Na terenie cmentarza w Otrębie wznosi się wysoki, drewniany krzyż.

¹²⁶ <http://www.pomorska.pl/wiadomosci/brodnica/art/7053063,szafarnia-chrzescijanskie-milosierdzie-na-cmentarzu-znak-naszej-kultury,id,t.html> [17.08.17]

staraniem Towarzystwa Miłośników Ziemi Lubawskiej przy wsparciu lokalnej społeczności uporządkowano cmentarz w Chroślu. Również tam został zamieszczony głaz z tablicą informacyjną. Warto by w przyszłości tego typu prace przeprowadzono na pozostałych cmentarzach. Do niedawna za poewangelicki uważano także cmentarz położony w lesie, przy drodze z Bratiana do Rakowic. W rzeczywistości był on miejscem spoczynku ludności wyznania rzymskokatolickiego. Podczas badań archeologicznych przeprowadzonych tam w sierpniu i wrześniu 2016 roku, natrafiono (w dwudziestu pięciu grobach) na dewocjonalia tj. metalowe lub drewniane krzyże i krzyżyki, medaliki ze świętymi oraz różańce (najczęściej wykonane z drewna)¹²⁷. Łącznie odnaleziono ponad 200 mogił, z czego blisko 40% stanowiły groby noworodków i dzieci. Cmentarz powstał najprawdopodobniej w XIX wieku. Miejscowa społeczność założyła go z powodu odległości i braku mostów na drodze do kościoła parafialnego w Nowym Mieście Lubawskim¹²⁸. Należy odnotować, że teren nekropolii znajduje się na trasie planowej budowy obwodnicy Nowego Miasta. W związku z tym wszystkie szczątki zostaną oficjalnie przeniesione na cmentarz parafialny w Bratianie¹²⁹.

W krajobraz wiejski powiatu wpisują się także miejsca pamięci. Większość z nich poświęcono mieszkańcom tych ziem, ofiarom niemieckich (m.in. Białe¹³⁰, Bratian, Grodziczno, Gryżliny, Lekarty, Łąkorz, Radomno, Skarlin, Trzcina) i rosyjskich (Łąkorz, Skarlin) zbrodni z okresu II wojny światowej. Upamiętniono również żołnierzy napoleońskich (Wardęgowo), żołnierzy (miejscowych) poległych w I wojnie światowej (Ostrowite) oraz osoby zasłużone dla regionu (Mszanowo)¹³¹. Ponadto we wsi Zwiniarz znajduje się mogiła 14 żołnierzy niemieckich rozstrzelanych w styczniu 1945 przez Sowietów. Miejsca pamięci mają formę krzyży, pomników, głazów z tablicami, grobów oraz tablic umieszczonych w ścianach budynków sakralnych i świeckich¹³². Poszczególne obiekty wykonano z granitu, betonu, lastryka, żelbetonu lub drewna. Przeważnie są one utrzymane w dobrym stanie i tylko niektóre wymagają drobnych prac naprawczych.

¹²⁷ [AWUOZ, E/10761], Sprawozdanie z badań archeologicznych byłego cmentarza rzymskokatolickiego w miejscowości Bratian, gm. Nowe Miasto Lubawskie, woj. warmińsko – mazurskie, stan. 23 (AZP 30–53/32) na trasie planowanej obwodnicy Nowego Miasta Lubawskiego w ciągu drogi krajowej nr 15, dz. nr ewid.703, oprac. P. Banaszak, P. Wawrzyniak; <http://mszanowo.wm.pl/412154,Zniknal-fragment-naszej-historii.html#axzz4yIyYDn3x> [29.11.17]

¹²⁸ <http://mszanowo.wm.pl/412154,Zniknal-fragment-naszej-historii.html#axzz4yIyYDn3x> [29.11.17]

¹²⁹ Ibidem [29.11.17]

¹³⁰ W osadzie Białe (gm. Biskupiec) mordu na polskich robotnikach leśnych i ich rodzinach dokonali ukraińscy kolaboranci z Jagdkommando.

¹³¹ Mowa tu o pomniku gen. Adolfa Mikołaja Waraksiewicza (1881–1960). Zob. M. Bielski, *Generał brygady Adolf Mikołaj Waraksiewicz (1881–1960)*, Toruń 1997.

¹³² Stosunkowo nową formą miejsc pamięci są dęby katyńskie. Jeden z nich, posadzony 20 kwietnia 2010 na terenie Bratiana upamiętnia aspiranta Policji Państwowej Franciszka Hincmana zamordowanego w Twerze przez NKWD.

Architektura świecka

Na terenach wiejskich powiatu zachowało się wiele obiektów dziewiętnasto i dwudziestowiecznej architektury rezydencjonalnej. Zaliczają się do nich pałace (Czachówki, Ostrowite) oraz dworki (Bratian, Grodziczno, Gryżliny, Gwiżdżiny, Jakubkowo, Jamielnik/Studa, Katlewo, Krzemieniewo, Łąkorek, Montowo, Mszanowo, Radomno, Sędzice, Wardęgowo). Elewacje wymurowanych z cegły budynków nawiązują do form: klasycystycznych, secesyjnych lub eklektycznych. Po II wojnie światowej rezydencje zostały znacjonalizowane trafiając w zarząd PGR. Niewłaściwa eksploatacja i prowizoryczne prace budowlane przeprowadzone w okresie PRL spowodowały, że część z nich straciła pierwotne cechy stylowe (np. Bratian, Gryżliny, Mszanowo, Wardęgowo). W sąsiedztwie rezydencji znajdują się założenia parkowe o zróżnicowanym stopniu zachowania. Do dnia dzisiejszego przetrwało wiele budynków folwarcznych, jednak część z nich uległa dewastacji w okresie PRL. Obecnie zabudowania te są wykorzystywane przez przedsiębiorstwa rolno-spożywcze lub indywidualnych rolników. Przykład architektury rezydencjonalnej powiatu stanowi dwór w Montowie. Miejscowość wymieniana jest w źródłach z 1492 roku, kiedy to Andrzej Łaszewski, Arnold z Frący i Jakub Białobłocki kupili od Katarzyny z Frący jej dobra na Pomorzu i w ziemi chełmińskiej tj. Frączę, Grodziczno, Montowo, Iwanki i Ostaszewo¹³³. Przez kolejne stulecia dobra Montowo dość często zmieniały właścicieli, by w XIX wieku stać się własnością rodziny Ossowskich, która od początku starała się unowocześnić metody gospodarowania. W majątku powstał młyn i gorzelnia, zajmowano się hodowlą koni rasowych, bażantów, bydła, owiec oraz ryb. Ponadto właściciele prowadzili uprawę drzewek owocowych. Stosowanie nowoczesnych metod produkcji przynosiło duże dochody pozwalając na stały rozwój folwarku¹³⁴. Około 1870 roku wzniesiono przy nim dwór w stylu klasycyzującym. Na początku XX wieku uzyskał on obecną, secesyjną stolarkę okienna, drzwi główne elewacji frontowej oraz dwuskrzydłowe reprezentacyjne drzwi parteru, zdobione secesyjnymi motywami roślinnymi. Przylegająca do rezydencji od północnego-zachodu oficyna pełniła funkcję rządcówki¹³⁵. Dwór wzniesiony jest na rzucie prostokąta, z wejściem na osi elewacji frontowej oraz halem pośrodku. Całkowicie podpiwniczony, parterowy budynek posiada mieszkalne poddasze i jest zwieńczony dachem dwuspadowym. Na osi elewacji frontowej znajduje się piętrowy ryzalit, także z dachem dwuspadowym. Czterokondygnacyjną wieżę zamyka konstrukcja czterospada. Symetryczna, siedmioosiowa elewacja posiada w części środkowej trzyosiowy ryzalit poprzedzony schodami. W ryzalicie

¹³³ AWUOZ, KEZAiB nr 3067.

¹³⁴ Kliniewski K., *Dwór Montowo był ostoją polskości*, „Gazeta Nowomiejska”, 2012, nr 28, s. 17.

¹³⁵ AWUOZ, KEZAiB nr 3067.

umieszczono 4 półkolumny, między nimi (na osi) drzwi, natomiast po bokach po jednym oknie. Piętro ryzalitu jest nieznacznie wysunięte i rozczłonkowane czterema pilastrami, pomiędzy którymi umieszczono okna. Ponad piętrem usytuowany jest gzyms i trójkątny szczyt z półkolistym okienkiem. Elewacja tylna – częściowo przesłonięta oficyną – ma cztery okna w parterze oraz trzy w ryzalicie na piętrze. Szczyt południowo-wschodni w części parterowej posiada drzwi i okno, zaś na piętrze symetrycznie rozmieszczone dwa okna oraz po jednym okienku półkolistym na skraju. Drugi szczyt (północno-zachodni) zawiera dwa okna w parterze i trzy na poddaszu oraz okienko półkoliste w szczycie i na skraju¹³⁶. Przed wschodnią i południową elewacją dworu znajduje się park biegnący wąskim pasem w stronę północną. Można tam spotkać wiele gatunków wiekowych drzew, z których najstarsze: lipy, jesiony i graby mają ponad 150 lat¹³⁷. Centralna część parku posiada nieregularny układ, wyznaczony przez masyw starodrzewia. Skupisko drzewostanu tworzy ramy dla niewielkiego wnętrza rozciągającego się przed ogrodową elewacją dworu. Następnie przechodzi w rozległe założenie krajobrazowe z dwoma stawami oraz dwiema polanami wyodrębnionymi za pomocą alejowego nasadzenia lipy, grabu oraz leszczyny¹³⁸. W sąsiedztwie dworu stoi zabytkowy spichlerz z 1868 roku. Budynek wymurowano z cegły ceramicznej pełnej na planie ośmiokąta. Poprzeczna ściana dzieli go na dwie równe części. Wnętrze części południowej jest jedno-przestrzenne, z wejściem na osi frontowej elewacji. W części północnej znajdują się 3 pomieszczenia magazynowe wydzielone podłużnymi ścianami z wejściami od północnego-wschodu i wschodu. Piętrowy spichlerz posiada poddasze użytkowe (o ścianie kolankowej) i jest kryty dachem wielospadowym o niewielkim kącie nachylenia. Symetryczną elewację frontową zdobi nieznacznie wysunięty ryzalit, w którego dolnej części znajdują się wrota ujęte (górną partia) w słupki, zwieńczone łukiem ceglany¹³⁹. Zamontowane na piętrze dwa okna mają wspólny, prosty gzyms nadokienny. Wyżej, w poziomie poddasza umieszczono trzy wnęki arkadowe zakończone wolutami. Ponad nimi znajduje się okrągła płycina z zegarem natomiast wyżej gzyms arkadowy i zwieńczenie ryzalitu w formie krenelaża. Po bokach ryzalitu na parterze i piętrze zamieszczono po 2 okna rozdzielone wąskim filarem. Z kolei w poddaszu znajduje się 6 niewielkich okien prostokątnych¹⁴⁰.

Na obszarach wiejskich powiatu zachowało się niewiele obiektów przemysłowych. Można wśród nich wymienić wiatrak holenderski (Łąkorz), kuźnię (m.in. Łąkorz, Skarlin), młyny wodne na rzekach: Młynówce (Piotrowice, Słupnica), Osie

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ K. Kliniewski, s. 17.

¹³⁸ Korecki A., *Z dziejów Gminy Grodziczno*, s. 147.

¹³⁹ AWUOZ, KEZAiB nr 3068.

¹⁴⁰ Ibidem.

(Babalice), Skarlance (Wawrowice–Biedaszek), Wel (Bratian, Kaczek, Lorki); a także niektóre budynki gospodarcze w dawnych majątkach. Wiatrak w Łąkorzu pochodzi z XIX stulecia. Wzniesiono go na wzgórzu zwanym Łysochą (płn.-zach. od centrum wsi). Podobne konstrukcje znajdowały się w Ostrowitem i Szwarcenowie, jednak nie przetrwały do dnia dzisiejszego¹⁴¹. Łąkorski wiatrak funkcjonował do 1956 roku, kiedy to wydano decyzję o zatrzymaniu skrzydeł, a niedługo później nakazano ich demontaż. Wykorzystywany do roku 1975 przez miejscowe kółko rolnicze, niemal dwie kolejne dekady stał nieużytkowany. W 1993 roku Gmina Biskupiec sprzedała wiatrak polskiej rodzinie mieszkającej w Niemczech¹⁴². Następnie, w 2006 roku obiekt zakupił łąkorskie Stowarzyszenie Ochrony Przyrody i Dziedzictwa Kulturowego. Rok później wiatrak zabezpieczono poprzez odeskowanie dachu. Kolejne prace remontowe ruszyły w maju 2009 roku. Po odgruzowaniu i uporządkowaniu budynku rozpoczęła się wymiana elementów drewnianych. Począwszy od górnych kondygnacji, aż po parter wymieniono stropy kładąc na nich nowe deski podłogowe. Wymienione i zabezpieczone zostały również belki¹⁴³. W dalszej kolejności ustawiono urządzenia na właściwych im miejscach, zgodnie z zaleceniami konserwatora zabytków. Zamiarem Stowarzyszenia jest utworzenie we wnętrzu budynku centrum historyczno-ekologicznego, koncentrującego się na edukacji młodzieży¹⁴⁴. Czterokondygnacyjny holender wzniesiony został z czerwonej cegły w wątku polskim. Jego zewnętrzne ściany nie posiadają żadnych elementów dekoracyjnych. Cechą charakterystyczną budowli była ruchoma czapa, która obracała się wraz ze skrzydłami zgodnie z kierunkiem wiatru¹⁴⁵. Kolejnym obiektem architektury przemysłowej w Łąkorzu jest kuźnia odtworzona wg dawnych wzorców. Na terenie powiatu dominowały kuźnie murowane z cegły lub kamienia. Dachy dwuspadowe kryte były najczęściej dachówką z wstawką nad wejściem, zabezpieczającą przed deszczem i śniegiem. Kuźnie budowano przy drodze, w centrum, rzadziej na obrzeżach osady¹⁴⁶. W Łąkorzu można obejrzeć wbudowany w konstrukcję miech kowalski będący dawniej podstawą pracy w tym rzemiośle¹⁴⁷. Kolejna kuźnia zlokalizowana jest w Skarlinie. Wymurowano ją z cegły na podmurówce kamiennej w pierwszych latach XX stulecia. Od strony wschodniej ma ona konstrukcję drewnianą (dwuspadowy dach wsparty słupami). Należy również wspomnieć o kuźni na terenie majątku Montowo, różniącej się architektonicznie od obiektów w Łąkorzu i Skarlinie. Wzniesiona w II połowie XIX wie-

¹⁴¹ J. Ostrowski, *Wiatraki*, „Drwęca”, 2007, nr 2, s. 1.

¹⁴² Ibidem, s. 1.

¹⁴³ G. Jonowska, *Holender niebawem znów ożyje*, „Gazeta Nowomiejska”, 2010, nr 1, s. 11.

¹⁴⁴ Idem, *Ratuj starego holendra*, „Gazeta Nowomiejska”, 2009, nr 33, s. 5.

¹⁴⁵ <http://ziemiachelminska.pl/321023,Lakorz-Wiatrak-holender-jak-muzeum-techniki.html#a-zzz4fT1bCjfM> [18.08.17]

¹⁴⁶ J. Ostrowski, *Zabytki w krajobrazie ziemi nowomiejskiej*, „Drwęca”, 2007, nr 1, s. 9.

¹⁴⁷ Broszura *Kuźnia. Muzeum Lokalne.*, oprac. Stowarzyszenie Ochrony Przyrody i Dziedzictwa Kulturowego w Łąkorzu, s. 4.

ku, posiadała ceglane elewacje, charakterystyczne dla budynków folwarcznych z tego okresu. Otynkowano ją prawdopodobnie w latach 60-tych XX stulecia, wskutek czego straciła swój pierwotny charakter. Parterowy budynek wzniesiony jest na planie prostokąta, z wydzielonym przedsiönkiem i wjazdem w części południowo-wschodniej. Od północnego-zachodu przedłużenie kuźni stanowi prostokątna stolarnia, natomiast od strony południowo-zachodniej stoi prostokątna przybudówka. Kuźnię przykrywa dach dwuspadowy, a jej elewacje ujęte są w narożne pilastry wystające ponad dach w formie słupka. W elewacji frontowej (południowo-wschodniej) znajduje się prostokątny wjazd, natomiast w elewacji północno-wschodniej 2 okna. Elewacja szczytu północno-zachodniego posiada 3 okna i jest symetryczna. Wewnątrz budynku znajduje się palenisko z okapem¹⁴⁸. Zachowane na obszarach wiejskich młyny pochodzą z XIX wieku¹⁴⁹. Niemal wszystkie zostały wymurowane z czerwonej cegły i posiadają od dwóch do czterech kondygnacji¹⁵⁰. Obecnie żaden z nich nie spełnia swojej pierwotnej funkcji. W dwóch obiektach zamontowano turbiny elektryczne czyniąc z nich małe elektrownie wodne (Bratian, Piotrowice). Młyn w Wawrowicach stanowi część gospodarstwa agroturystycznego, natomiast budynek w Słupnicy przeznaczono na mieszkania. Niezagospodarowany pozostaje czterokondygnacyjny młyn w Babalicach. W położonej nad Welem miejscowości Kaczek znajdują się pozostałości młyna wodnego z XX wieku. W ich sąsiedztwie zbudowano małą elektrownię wodną o mocy ogólnej 100 kW. Wytwarzana przez nią energia przesyłana jest do sieci państwowej¹⁵¹. Podobny obiekt (również nad Welem) znajduje się we wsi Trzcin. W Lorkach, na terenie dawnego młyna funkcjonuje obecnie tartak. Budynek młyna powstał w ostatniej ćwierci XIX wieku, a nieco później dobudowano do niego młynarzówkę. Był to młyn z kołem zamachowym napędzanym wodą rzeki Wel, spiętrzoną przez służę, znajdującą się po zachodniej stronie budynku. Wnętrze młyna składało się z jednego pomieszczenia na parterze, do którego prowadziło wejście we wschodniej części elewacji południowej. Wyjście na platformę z kołem zamachowym znajdowało się natomiast w południowej części elewacji zachodniej¹⁵². Młyn jest budynkiem jednokondygnacyjnym z suteroną i użytkowym poddaszem zwieńczonym dachem pulpitowym. Przy elewacji północnej znajduje się dobudówka z dachem pulpitowym nachylonym w kierunku północnym. Elewacja południowa (frontowa) z wydzielonym cokołem jest asymetryczna i nie posiada podziałów pionowych (wertykalnych). W suterenie znajduje się 1 otwór okienny, a na parterze 2 otwory okienne i 1 otwór drzwiowy. Elewacja wschodnia jest gładka i zwieńczona (podobnie

¹⁴⁸ AWUOZ, KEZaiB nr 3069.

¹⁴⁹ Wyjątek stanowi młyn w Bratianie wzniesiony w 1914 r.

¹⁵⁰ Młyn w Wawrowicach posiada konstrukcję drewniano-murowaną.

¹⁵¹ S. R. Ulatowski, *Wodna energia*, „Gazeta Nowomiejska”, 1995, nr 42, s. 2.

¹⁵² AWUOZ, KEZaiB nr 5440.

jak elewacja południowa) okapem dachu, natomiast elewację zachodnią przysłania jednokondygnacyjna młynarzówka, która posiada użytkowe poddasze i strych¹⁵³. Jest to budynek częściowo podpiwniczony od strony północnej, o niskim dwuspadowym dachu. Asymetryczną elewację południową (frontową) wieńczy gzyms koronujący oraz okap dachu, a na poziomie poddasza znajduje się niewielki balkon. Asymetryczne są także elewacje: północna oraz wschodnia (obie z wydzielonym cokołem budynku i cofnięte ze względu na schody z tarasem). Z kolei elewację zachodnią przesłania całkowicie budynek młyna¹⁵⁴.

W okresie PRL władze zamierzały zwiększyć uprzemysłowienie powiatu. Na terenach wiejskich powstało jednak niewiele nowych zakładów. Można wśród nich wymienić otwartą w 1968 roku wytwórnię prefabrykatów betonowych „Olbet” w (posiadającym zabudowę miejską) Kurzętniku, wytwórnię środków piorących w Bielicach, tartak w Bielicach oraz filie POM w Bielicach i Mrocznie. W krajobrazie wiejskim powiatu brakowało (i nadal brakuje) dużych zakładów przemysłowych. Za budynki przemysłowe z okresu PRL można uznać zlewnie mleka znajdujące się m.in. w Brzoziu Lubawskim, Gryżlinach, Gwiżdżinach, Nowym Dworze Bratiańskim, Radomnie, Tylicach i Wielkich Bałówkach. Obiekty były własnością Lubawskiej Spółdzielni Mleczarskiej, która w lutym 2000 roku zaczęła je stopniowo zamykać¹⁵⁵. Obecnie znajdują się w rękach prywatnych i przeważnie są niezagospodarowane. Jeden z nich został zaadaptowany na mieszkanie. Można również wspomnieć o Gminnych Spółdzielniach „Samopomoc Chłopska” powiatu nowomiejskiego, których sieć gospodarcza obejmowała w połowie lat sześćdziesiątych 159 punktów sprzedaży detalicznej, 155 punktów skupu, 11 zakładów produkcyjnych i 63 punkty usługowe¹⁵⁶.

Z XIX i początków XX stulecia pochodzą budynki użyteczności publicznej tj. dworce i szkoły. Dworce wzniesiono przy liniach kolejowych: Toruń – Olsztyn, funkcjonującej od 1872 roku (Jamielnik, Lipinki, Ostrowite); Brodnica – Iława istniejącej w latach 1902–2006¹⁵⁷ (Bratian, Radomno) oraz Warszawa – Gdańsk (Montowo)¹⁵⁸. Wszystkie dworce (z wyjątkiem Jamielnika) są utrzymane w stylu pruskiej architektury kolejowej, nawiązującym do form neogotyckich. Składają się z piętrowego budynku głównego do którego dostawione są parterowe lub piętrowe skrzydła. Jedno z nich pełniło zazwyczaj funkcję magazynu, natomiast w drugim mieściły się lokale użytkowe. Całość wzniesiona jest z czerwonej cegły i przykryta

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ K. Florkowski, *Mleko od producenta odbierze samochód*, „Gazeta Nowomiejska”, 1999, nr 52, s. 3.

¹⁵⁶ *U spółdzielców nowomiejskich*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, 1965, nr 25, s. 4.

¹⁵⁷ PKP wypisały linię ze swoich rejestrów w 2006 r., jednak ruch na niej został wstrzymany już w kwietniu 2000 r.

¹⁵⁸ Jesienią 1876 r. oddano do użytku odcinek Iława – Montowo (przedłużony następnie do Działdowa).

dachami naczółkowymi ze sterczynami w narożnikach (Bratian, Radomno). W największym stopniu swój historyczny wygląd zachowały dworce przy dawnej linii Brodnica – Iława. Obecnie budynki te pełnią funkcje mieszkaniowe. Gorzej sytuacja przedstawia się w przypadku dworców położonych przy linii Toruń – Olsztyn. Ich wygląd psuje żółte malowanie elewacji (przysłaniające czerwoną cegłę) oraz eternitowe pokrycia dachów. Pomimo dużego ruchu na linii Toruń – Olsztyn niszczące dworce w Lipinkach i Ostrowitem pozostają zamknięte. Problem żółtej elewacji dotyczy również dworca w Montowie. Dodatkowo wygląd złożonego z trzech piętrowych części budynku psuje parterowa przybudówka wzniesiona od strony peronów. Licznie zachowane na terenie powiatu szkoły wiejskie są (podobnie jak dworce) utrzymane w stylu nawiązującym do form neogotyckich. Również w ich przypadku obowiązywał pewien ogólny wzorzec budownictwa. Większość poniemieckich szkół wymurowano z czerwonej cegły (podmurówka kamienna) na planie prostokąta. Parterowe, zwieńczone dachem dwuspadowym budynki posiadają zazwyczaj poddasze użytkowe. Pośrodku fasady (liczącej przeciętnie 7 osi) mieści się wejście główne umieszczone niekiedy w ryzalicy. W pojedynczych przypadkach elewacje budynków posiadają ryzality boczne (np. Radomno). Szkoły zbudowane według opisanego powyżej wzorca znajdują się m.in. w Chroślu, Gryźlinach, Jamielniku, Kamionce, Krotoszynach, Lipowcu, Krzemieniewie, Marzęcicach, Otrębie, Pustkach, Radomnie, Suminie, Trzcinie, Wawrowicach, Wielkich Bałówkach. Wśród szkół poniemieckich zachowały się również gmachy jednopiętrowe z użytkowym poddaszem (m.in. Bratian, Łąkorz, Szwarcenowo). Wzniesiono je z czerwonej cegły na planie prostokąta i przykryto dachem dwuspadowym lub naczółkowym. Podobnie jak w przypadku budynków parterowych niektóre z nich posiadają ryzality boczne (np. Szwarcenowo). Kolejne ożywienie w budownictwie szkolnym miało miejsce w czasach PRL. Do 1968 roku nowe obiekty powstały w miejscowościach tj. Samplawa (pow. iławski), Grodziczno, Zajączkowo, Jamielnik, Mikołajki, Ostrowite, Montowo, Krotoszyny, Byszwałd (pow. iławski). Poza tym rozbudowano szkoły w Gwiżdżinach, Radomnie, Boleszynie i Suminie¹⁵⁹. Nowe budynki w większości posiadały architekturę charakterystyczną dla tzw. „tysiąclatek”. Były to prostokątne, jedno lub dwukondygnacyjne pawilony wzniesione z prefabrykatów w oparciu o jeden uniwersalny projekt (z drobnymi modyfikacjami w poszczególnych przypadkach). Po 1989 roku większość tych szkół poddano mniejszym lub większym przebudowom, w wyniku których zatraciły pierwotny wygląd. Ważnym okresem dla budownictwa szkolnego powiatu były lata 90-te ubiegłego stulecia.

W 1993 roku otwarto nowy budynek szkoły podstawowej w Brzoziu Lubawskim. Jednopiętrowy pawilon wraz z salą gimnastyczną zostały zbudowane we-

¹⁵⁹ T. Kochanowski, *Nowomiejskie w latach 1945 – 1958*, „Warmia i Mazury”, 1971, nr 2, s. 15.

dług wzorca obowiązującego w okresie PRL. We wrześniu 1996 roku oddano do użytku nową, posiadającą 13 sal lekcyjnych szkołę podstawową w Marzęcicach¹⁶⁰. Decyzja o jej budowie zapadła 25 lutego 1993 roku, natomiast 4 miesiące później rozpoczęto prace budowlane. Plan realizacji miał zmieścić się w okresie trzech lat. W pierwszym roku oddano w stanie surowym część dydaktyczną, natomiast rok później szkoła zaczęła funkcjonować. Najtrudniejszy – z powodu braku funduszy – okazał się rok trzeci, w którym budowano salę gimnastyczną oraz część rekreacyjno-sportową. Inwestycję udało się zrealizować dzięki dotacji Urzędu Kultury Fizycznej i Turystyki wynoszącej miliard starych złotych¹⁶¹. Do czasu otwarcia nowej szkoły zajęcia odbywały się w budynku poniemieckim wzniesionym na początku XX stulecia. W 1998 roku miała miejsce rozbudowa szkoły w Mrocźnie podczas której wzniesiono nowy pawilon oraz salę gimnastyczną. Już w 1997 roku na potrzeby placówki zaadaptowano dawne lokale handlowe GS¹⁶², a w późniejszym czasie wyremontowano także stary pawilon. Jesienią 1997 roku rozpoczęła się budowa gimnazjum w Bielicach. Z kolei w sąsiednich Krotoszynach pomiędzy 2003 a 2005 roku przeprowadzono remont starego budynku szkoły podstawowej oraz dobudowano nowy pawilon i salę gimnastyczną¹⁶³. W 2006 roku rozbudowano placówkę w Gwiździnach, zaś 4 lata później otwarto nową szkołę w Radomnie.

Na terenie powiatu zachowały się domy mieszkalne z XIX i pierwszej połowy XX stulecia. Najbardziej charakterystycznym typem jest tzw. dom pomorski. Wolnostojący budynek – wzniesiony z czerwonej cegły na podmurówce kamiennej (kamień łamany) – posiada parter ze ścianką kolankową i użytkowe poddasze. Podział poziomy elewacji jest zaakcentowany gzymsem odcinającym opaskowym, zaś podziały pionowe wertykalnym ustawieniem otworów okiennych parteru i poddasza (w ściankach kolankowych i szczycie). Budynek przykryty jest dachem dwuspadowym, symetrycznym, krytym blachą, papą lub eternitem. Dachy wychodzą poza linię ścian do odległości ok. 1 m. Dłuższe elewacje są symetryczne, najczęściej pięcioosiowe, z otworem drzwiowym na osi i oknami rozmieszczonymi symetrycznie w elewacji. Ścianka kolankowa posiada otwory okienne pionowe pojedyncze lub zdwojone, usytuowane w osiach wyznaczonych przez otwory parteru. W wielu przypadkach otwory drzwiowe są obudowane parterowym gankiem wykonanym z drewna. Kryty dachem dwuspadowym, posiada zazwyczaj bogate zdobienia snycerskie i jest przeszklony. Na omawianym terenie występują także mutacje domu pomorskiego polegające na wznoszeniu budynków o zubożonym programie funkcjonalnym i architektonicznym (cztero-, trzyosiowe)¹⁶⁴. Domy pomorskie znajdu-

¹⁶⁰ S. R. Ulatowski, *Szkoła marzeń*, „Gazeta Nowomiejska”, 1996, nr 34, ss. 1, 10.

¹⁶¹ Ibidem, s. 10.

¹⁶² Idem, *Rok inwestycyjny*, „Gazeta nowomiejska”, 1998, nr 4, s. 3.

¹⁶³ <http://szkolakrotoszyny.szkolnastrona.pl/index.php?p=m&idg=mg,22> [29.11.17]

¹⁶⁴ J. Wysocki, op. cit., ss. 98–99.

ją się m.in. w Boleszynie, Brzoziu Lubawskim, Krotoszynach, Lipinkach, Małych Bałówkach, Mrocźnie, Nielbarku (trzyosiowy), Radomnie, Skarlinie (trzyosiowy), Szafarni, Tylicach. Kolejnym charakterystycznym dla ziemi lubawskiej typem jest dom z dachem naczółkowym. Budowany na fundamencie kamiennym (kamień łamany) lub fundamencie lanym, żelbetowym, często podpiwniczony. Jest to dom murowany o zwartej bryle architektonicznej, wzniesiony na planie prostokąta o proporcjach szerokości do długości 3:4, elewacjach ukształtowanych symetrycznie, najczęściej trzyosiowy z otworem drzwiowym w głównej osi elewacji frontowej i dwoma otworami okiennymi. Budynki kryte są dachem dwuspadowym, symetrycznym, z krótkim okapem nad gzymsem wieńczącym dłuższe ściany. Daszki naczółkowe odchylone są o kąt 45° od płaszczyzny ściany szczytowej. Dolna krawędź połaci daszku znajduje się na poziomie stropu poddasza. Dachy kryte były najczęściej dachówką ceramiczną lub blachą, niekiedy papą, a w budynkach remontowanych po II wojnie światowej również eternitem. Budynki tego typu wzniesiono m.in. w Bielicach, Bratuszewie, Brzoziu Lubawskim, Fitowie, Grodzicznie, Gwiźdźcinach, Krotoszynach, Krzemieniewie, Lipinkach, Łąkorzu, Małych Bałówkach, Marzęcicach, Mrocźnie, Nielbarku, Radomnie, Sugajenku, Szafarni, Tereszewie. Na terenie powiatu zachowały się również dziewiętnastowieczne chaty drewniane o konstrukcji zrębowej (Bratuszewo, Gryźliny, Kaczek, Krotoszyny, Lekarty, Lipinki, Łąkorz, Marzęcice, Mikołajki, Nielbark, Skarlin, Szwarcenowo).

Podsumowanie

Analiza krajobrazu wiejskiego powiatu pozwala na sformułowanie szeregu wniosków dotyczących stanu zachowania poszczególnych obiektów. W odniesieniu do architektury sakralnej należy odnotować fakt dobrego utrzymania zabytkowych kościołów. Prac remontowych wymagają natomiast niektóre mniejsze obiekty tj. kapliczki i figury. Warto również przeznaczyć odpowiednie środki na rewitalizację a w przyszłości także rozbudowę kaplicy w Wardęgowie. Dawną świetność powinno odzyskać Sanktuarium w Łąkach Bratiańskich. W chwili obecnej należy dbać przede wszystkim o zabezpieczenie i konserwację jego pozostałości. Na terenie cmentarzy przykościelnych i parafialnych renowacji wymagają najstarsze nagrobki, grobowce oraz kostnice. W przypadku nekropolii poewangelickich potrzebne jest uporządkowanie ich terenu (wycinka drzew i krzewów, zabezpieczenie nagrobków) oraz umieszczenie tablic informacyjnych. Zlokalizowane na terenie powiatu miejsca pamięci utrzymane są na ogół w dobrym stanie. Niektóre wymagają jednak lepszego oznaczenia oraz utworzenia przy nich miejsc parkingowych (np. Bratian).

Istotnym problemem pozostaje kwestia złego utrzymania dworców. Przeprowadzone w okresie PRL przebudowy spowodowały, iż część z nich zatraciła pierwotne cechy stylowe. Włączenie w skład PGR-ów przyczyniło się także do dewastacji dawnych rezydencji. Niestety również dziś właściciele oraz mieszkańcy dworców nie są chyba do końca świadomi ich wartości historycznej. Przejawia się to brakiem prac remontowych lub wykonywaniem ich w sposób prowizoryczny. Poważne zastrzeżenia budzi również stan większości parków podworskich oraz niektórych zabudowań folwarcznych. W zachowanych na terenie poszczególnych wsi budynkach przemysłowych warto wzorem Łąkorza urządzić skanseny lub centra edukacyjne. Priorytetem jest zabezpieczenie ich przed dalszą dewastacją. W miarę możliwości należałoby wyremontować i zagospodarować nieczynne dworce kolejowe przy linii Toruń – Olsztyn. Zachowane na terenie powiatu zabytkowe budynki stacyjne powinny (m.in. poprzez usunięcie żółtego malowania ścian) odzyskać swój historyczny wygląd. Dotyczy to również poniemieckich szkół. W ich przypadku należy zwracać uwagę na to, by podczas prac remontowych nie zostały przysłonięte ceglane elewacje. Charakterystyczne dla ziemi lubawskiej domy murowane znajdują się w rękach prywatnych i są na ogół dobrze utrzymane. Niekiedy ich wygląd psują przebudowy oraz nowe elewacje zasłaniające czerwoną cegłą. Drewniane chaty zrębowe stanowią z kolei dobrą lokalizację dla muzeów lokalnych. Bogaty krajobraz kulturowy w znacznym stopniu wpływa na atrakcyjność powiatu nowomiejskiego. Konieczna jest zatem odpowiednia promocja lokalnego dziedzictwa. Poszczególne gminy i miejscowości realizują jednak to zadanie w różnym stopniu. Tereny wiejskie powiatu wciąż nie posiadają opracowania, które w sposób wyczerpujący przedstawiałoby wszystkie obiekty o znaczeniu historycznym i kulturowym. Tracą na tym zarówno odwiedzający powiat turyści, jak również lokalna społeczność nie zawsze zaznajomiona z dziejami swojej małej ojczyzny.

Konrad Bączek, *Ländliche Kulturlandschaft des Kreises Nowe Miasto Lubawskie*

Zusammenfassung

Um Siedlungsprozesse und materielle Erzeugnisse einzelner Epochen (sowohl einzelner Denkmäler und Objekte, die nicht ohne weiteres bestimmten Epochen zuzuordnen sind) wurde auf die Darstellung von folkloristischen Elementen verzichtet. Dabei ging man von der unter polnischen Forschern geltenden Meinung aus, dass die ländliche Kulturlandschaft ein infolge von menschlichen Handlungen historisch gestalteter Raum ist, der die Erzeugnisse der Zivilisation (historischer ländlicher Plan, historisches Stadtplanungskonzept) sowie naturnahe Elemente (Alleen, Parks und andere landwirtschaftliche Leitideen) beinhaltet. In einer ländlichen Kulturlandschaft – ein Kulturerbe, das man lesen, sehen, spüren und verstehen kann – vereinen sich auch solche Elemente wie: Bebauung, Straßen, Wasser, Kult- und Gedenkstätten, sowie Ingenieurbau. Das ist sowohl die Landschaft der ländlichen Bebauung als auch die landwirtschaftliche Landschaft (Produktionslandschaft). Neben der Darstellung von einzelnen Elementen der Kulturlandschaft wurden im Artikel auch Schlussfolgerungen in Bezug auf ihren Zustand sowie ihre evtl. Sanierung oder ihren Wiederaufbau präsentiert.

Übersetzt von Tomasz Wyzlic

Konrad Bączek, *The rural and cultural lanscape of Nowe Miasto Lubawskie County*

Summary

The article discusses the rural cultural landscape of the Nowe Miasto district. However, folkloric elements relating to the description of settlement processes and the material culture of particular eras (both monuments and objects that do not have this status) was not included. At the same time, it is based on the assumption prevalent in Polish academia that the rural landscape is a space historically shaped by human activity, containing products of civilization (a historical rural layout, a historical urban layout) and natural elements (avenues, parks, other landscape elements). The rural landscape which is defined as cultural heritage can be read, observed, felt and understood, consisting of elements such as buildings, roads, water, places of worship and memory, as well as engineered structures. It is both a landscape of rural buildings, as well as an agricultural (production) landscape. Aside from the discussion of individual elements of the cultural landscape, this article also presents conclusions regarding the condition of their preservation and their possible maintenance or reconstruction.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

Mgr Konrad Bączek
Ośrodek Badań Naukowych
im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
konradbaczek92@gmail.com

Opracowania:

Barański Marek
2010 *Rewitalizacja centrum Nowego Miasta Lubawskiego Etap 1. Badania historyczne nawierzchni jezdni i chodników, ul. Rynek, ul. 3 Maja i 19 Stycznia, Warszawa.*

Cackowski Stefan
1961 *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w., Toruń.*

Diecezja toruńska.
1998 *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. ks. S Kardasz, T. 13, Toruń.

Duriasz-Bułhak Justyna, Połomski Krystian, Potok Anna
2011 *Rzecz o dziedzictwie na wsi. Rady, przykłady, informacje*, Warszawa.

Falkowski Jan
2006 *Ziemia lubawska. Przyroda, historia, osadnictwo, społeczeństwo, gospodarka*, Toruń.
2014 *Wielofunkcyjność i próba wyróżnienia funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski*, „Studia obszarów wiejskich”, T. 35, ss. 9–27.

Gmina Nowe Miasto Lubawskie
1997 *Gmina Nowe Miasto Lubawskie. Przewodnik krajoznawczy*, red. A. Urbański, Toruń.

Gonda–Soroczyńska Eleonora
2006 *Architektura wsi jako wyraz dziedzictwa kulturowego*, w: *Odnowa polskiej wsi*, red. W. Czarnecki, D. Korolczuk, Białystok.

Grabowski Stanisław
1995 *Z dziejów Kurzętnika i okolic*, Warszawa.
2010 *W cieniu bratniańskiego zamku. Z dziejów gminy Nowe Miasto Lubawskie*, Warszawa.

Grązawski Kazimierz
2009 *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*,

Olsztyn.

Górka Anna

- 2011 *Krajobraz kulturowy wsi jako nośnik mitu*, w: *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 15, Sosnowiec, ss. 248–258.

Jaszczak Agnieszka, Hernik Józef

- 2012 *Potencjał krajobrazów kulturowych podstawą kreacji przestrzeni rekreacyjnej*, w: *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, nr 3, cz. II, Kraków, ss. 91–104.

Korecki Andrzej

- 2002 *Sanktuarium Maryjne w Łąkach Bratiańskich*, Pelplin.
2003 *Z dziejów gminy Grodziczno*, Pelplin.

Liek Gustav

- 2016 *Miasto Lubawa w Prusach zachodnich z uwzględnieniem ziemi lubawskiej*, tłum. L. Lewandowska, red. nauk. A. Radziwiński, Lubawa.

Lubawa

- 2016 *Lubawa. Dzieje miasta i regionu*, red. K. Grążawski, Lubawa.

Miedzińska Iwona

- 2007 *Krajobraz kulturowy jako czynnik rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich*, *Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis seria Oeconomica*, nr 258 (49), Szczecin, ss. 123–128.

Nowe Miasto

- 1963 *Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu*, red. Z. Witkowski, Olsztyn.

Nowe Miasto Lubawskie

- 1992 *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. M. Wojciechowski, Nowe Miasto Lubawskie.

Piszcz Edmund ks.

- 1971 *Łąki Bratiańskie – najstarsze miejsce kultu maryjnego w diecezji chełmińskiej*, „*Nasza Przeszłość*”, T. 34, ss. 177–203.

Plan odnowy miejscowości Gryżliny

- 2010 *Plan odnowy miejscowości Gryżliny na lata 2010–2017*, oprac. Urząd Gminy Nowe Miasto Lubawskie, Mszanowo.

Plan rozwoju sieci drogowej

- 2014 *Plan rozwoju sieci drogowej dróg powiatowych powiatu nowomiejskiego na lata 2014–2019*, oprac. Starostwo Powiatowe w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie.

Puwalski Krzysztof

- 2006 *Przyroda powiatu nowomiejskiego*, Nowe Miasto Lubawskie
2011 *Przewodnik przyrodniczy po powiecie nowomiejskim*, Kwidzyn.

Raszeja Elżbieta

- 2009 *Krajobraz kulturowy – relikty przeszłości czy żywe dziedzictwo? Wnioski z badań na terenie wsi Sławsko i Wrześnica*, w: *Historia i kultura ziemi sławieńskiej*, red. W. Rączkowski, J. Sroka, t. 9, Sławno, ss. 205–224.

Rozynkowski Waldemar

- 2000 *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*.

Toczek Sławomir

- 2012 *Pamiętane i zapomniane elementy krajobrazu kulturowego nadpopradzkiej Łemkowszczyzny*, „*Sensus Historiae*”, nr 4, Poznań, ss. 69–88.

Wysocki Jacek

2008 *Studium zróżnicowania regionalnego zabudowy wiejskiej regionu warmińsko-mazurskiego*, Olsztyn.

Prasa:

Drwęca

1991 (nr 6), 1992 (nr 3), 1996 (nr 9), 2003 (nr 1), 2007 (nr 1, 2), 2009 (nr 4).

Gazeta Olsztyńska

1971 (nr 248), 1972 (nr 12).

Gazeta Nowomiejska

1995 (nr 42), 1996 (nr 34), 1998 (nr 4), 1999 (nr 52), 2000 (nr 29, 51), 2009 (nr 33), 2010 (nr 1), 2012 (nr 28).

Głos Olsztyński

1965 (nr 63).

Łąkowska Pani

1999 (nr 16).

Słowo na Warmii i Mazurach

1965 (nr 25).

Warmia i Mazury

1971 (nr 1, 2).

INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO